

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М. В. ПТУХИ НАН УКРАЇНИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

3 (53) ▶ 2023

ЗМІСТ

Міграційні процеси

ОЛІЙНИК ОЛЕНА Міжнародна інтелектуальна еміграція та інноваційний розвиток країни: моделювання взаємозв'язків	3
МАЙДАНІК ІРИНА Грошові перекази в Україні впродовж повномасштабної війни.	18

Соціальна політика

ЛІБАНОВА ЕЛЛА, РОМАНЮК СЕРГІЙ Концептуалізація полісуб'єктного управління в соціальних відносинах	33
СОВА ОЛЕНА Узгодженість формування та використання коштів місцевих бюджетів України з соціальними цілями повоєнного відновлення	54
САРІОГЛО ВОЛОДИМИР, КОРОТКОВА ДАР'Я Моделі споживчої поведінки домогосподарств: еволюція від унітарних до колективних	79
ГОРЕМИКІНА ЮЛІЯ, ДІДКІВСЬКА ОЛЕНА Шляхи адаптації системи соціальної підтримки до потреб осіб пенсійного віку.	97
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ	117
GUIDELINES FOR AUTHORS	120

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
PTOUKHA INSTITUTE FOR DEMOGRAPHY AND SOCIAL STUDIES
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

3 (53) ▶ 2023

CONTENTS

Migration processes

OLIINYK OLENA International Intellectual Emigration and Innovative Development of The Country: Modeling of Relationships	3
MAIDANIK IRYNA Remmitances in Ukraine During the Full-Scale War	18

Social policy

LIBANOVA ELLA, ROMANIUK SERHII Conceptualization of Governance in Social Relations	33
SOVA OLENA Concordance With the Social Goals of Post-War Recovery in the Formation and Use of Ukrainian Local Budget Funds	54
SARIOGLO VOLODYMYR, KOROTKOVA DARIIA Models of Household Consumer Behavior: Evolution from Unitary to Collective	79
HOREMYKINA YULIIA, DIDKIVSKA OLENA Ways of Adaption a Social Support System to People's of the Retirement Age Needs	97
GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.)	117
GUIDELINES FOR AUTHORS	120

Cite: Oliinyk, Olena (2023). Mizhnarodna intelektualna emihratsiia ta innovatsiinyi rozvytok krainy: modeliuvannia vzaiemozviazkiv [International Intellectual Emigration and Innovative Development of the Country: Modeling of Relationships]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (53), 3-17. <https://doi.org/10.15407/dse2023.03.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.03.003>

УДК 330.341.1: 331.556.4

JEL Classification: J61, F22, O33

ОЛЕНА ОЛІЙНИК, канд. екон. наук, доцент

Національний університет водного господарства та природокористування

33000, Україна, м. Рівне, вул. Соборна, 11

E-mail: o.o.oliyuk@nuwm.edu.ua

ORCID: 0000-0002-3941-2286

Scopus ID: 57211022827

МІЖНАРОДНА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕМІГРАЦІЯ ТА ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК КРАЇНИ: МОДЕЛЮВАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

Метою роботи було оцінювання та моделювання взаємозв'язків між інтелектуальною еміграцією та інноваційним розвитком країни. Актуальність предмету дослідження підтверджено соціологічними даними, відповідно до яких в Європі зараз перебуває понад 5 млн українців. З початку повномасштабної війни в Україні емігрували переважно висококваліфіковані та високоосвічені українці. Наукова новизна полягає у моделюванні взаємозв'язку масштабів інтелектуальної еміграції та окремих складових інноваційного розвитку країни. В процесі дослідження використано такі наукові методи: аналіз та синтез (розгляд актуальних досліджень та наукових публікацій в царині інтелектуальної еміграції), структурний та динамічний аналіз (для характеристики тенденції інтелектуальної еміграції з України), кореляційний аналіз та економіко-математичне моделювання (для оцінювання взаємозв'язків між інтелектуальною еміграцією та інноваційним розвитком країни). Для оцінювання рівня інтелектуальної еміграції з України — індикатор ЕЗ: Втеча людей і «відтік мізків» (далі — індикатор ЕЗ), який використовується в розрахунках Індексу крихкості держав. Аналіз динаміки значень індикатора ЕЗ для України демонструє його стійке зростання впродовж останніх п'яти років. Тому значення показника інтелектуальної еміграції

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

дають змогу позиціонувати Україну як країну-донора інтелектуальних мігрантів для інших країн. Отримані значення коефіцієнтів парної кореляції Пірсона демонструють тісний обернений взаємозв'язок між інтелектуальною еміграцією та інноваційним розвитком країни. Доведено негативний вплив виїзду висококваліфікованих та високоосвічених осіб за кордон задля працевлаштування на інноваційну спроможність країни-походження. З метою деталізації взаємозв'язку між інтелектуальною еміграцією та інноваційним розвитком країни розроблено економіко-математичну модель, яка доводить, що зі зменшенням значень субіндексів «Людський капітал і дослідження» та «Ділова витонченість» у Глобальному індексі інновацій значення індикатора ЕЗ зростає.

Ключові слова: міграція, інтелектуальна еміграція, «відтік мізків», висококваліфіковані працівники, інноваційний розвиток, Європейський Союз, Глобальний індекс інновацій.

Постановка проблеми та актуальність. Глобалізація та перехід до економіки знань зробили інтелектуальний капітал одним із найбільш затребуваних ресурсів. Міжнародна інтелектуальна мобільність заохочується на політичному рівні та значно зросла за останнє десятиліття (Р. Янг (R. Yang) [1]). Однак інтелектуальна еміграція може створювати відчутні проблеми для інноваційного розвитку країни, оскільки її значні обсяги спричиняють втрати висококваліфікованих працівників та інноваторів. Це може зменшити ресурси та таланти, необхідні для розвитку інноваційних проєктів, і призвести до зменшення конкурентоздатності країни на глобальному ринку. Отже, для забезпечення стійкого інноваційного розвитку країни необхідно створювати сприятливі умови для утримання висококваліфікованих працівників та підприємців від виїзду за кордон з метою працевлаштування, створюючи для них привабливі умови для життя та реалізації професійного потенціалу.

Актуальність дослідження взаємозв'язків між інтелектуальною еміграцією та інноваційним розвитком країни підтверджується її значною поширеністю з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Починаючи з 24 лютого 2022 р. за різними оцінками з України виїхало близько 8 млн осіб, переважну більшість становили люди з вищою освітою [2]. Унаслідок цього наша країна втрачає талановитих людей, що призводить до зниження наукового та технологічного потенціалу, перешкоджає інноваційному та економічному зростанню. Дослідження інтелектуальної еміграції може допомогти країнам розуміти наслідки такого явища та розробляти стратегії та заходи для зменшення його негативних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До повномасштабної війни в Україні основною причиною міграції українців за кордон було працевлаштування, суттєвим драйвером якого були труднощі із пошуком гідно оплачуваної роботи на батьківщині. О. Самборська (O. Samborska) [3] зазначає, що упродовж останніх п'яти років економічні чинники міграції посилилися політичними та безпековими, що й призвело до швидкого зростання міграційних настроїв населення та інтенсивності міграції. Зміна

звичного способу життя та професійної діяльності в умовах війни ще більше посилює поширення міграційних настроїв серед населення. Досліджуючи взаємозв'язок між «кризою» та «міграцією», науковці здебільшого досліджують ці процеси як виняткові, аномальні явища (М. Алмастафа (M. Almustafa) [4]; Н. Дінес (N. Dines) [5]). У той саме час «кризові» обставини аналізуються як такі, що виникають поза сферою регулярного, «нормального» розвитку та змін, а міграція визначається як загроза звичайному порядку відносин між державою та її громадянами (К. Крістеа та Дж. Грабара (L. Cristea and J. Grabara) [6]). За таких обставин великомасштабні потоки до інших країн, спричинені кризовими умовами, оцінюються здебільшого в негативному світлі, адже створюють значне навантаження на населення приймаючої країни (Дж. Краш (J. Crush) [7]). Попри це й країна-реципієнт отримує також значні вигоди. Наукові результати демонструють позитивний вплив чистої міграції на регіональні темпи зростання людського капіталу, покращуючи економічний та інноваційний потенціал країни (С. Сардадвар та Е. Вакуленко (S. Sardadvar and E. Vakulenko) [8]). Особливо відчутний вплив інтелектуальної міграції (О. Олійник (O. Oliinuk) [9]): наукові дослідження стверджують, що розвиток інтелектуального капіталу позитивно впливає на економічне зростання та конкурентоспроможність країн (Ю. Білан (Y. Bilan) [10]).

Сучасні наративи про формування суспільства знань (Л. Лісогор (L. Lisogor) [11]) ґрунтуються на ідеї, що виробництво знань має більше зосереджуватися на їх корисності суспільству. Ця теза є основою для покращення фінансування освітньої та науково-дослідної діяльності, адже корисні знання включатимуть пошук більш рівноправних, демократичних і справедливих моделей суспільства. Наукові дослідження є важливою опорою для прогресу країн та їхнього інноваційного розвитку (Т. Заяць (T. Zaiats) [12]).

Міжнародна мобільність нерозривно пов'язана з управлінням професійною кар'єрою. Таке переміщення фактично є важливим аспектом кар'єрного зростання. Однак коли міграційні потоки сильно асиметричні (з негативним балансом між прибуттями та від'їздами), інтенсивні та довгострокові, інтелектуальна мобільність негативно впливає на економічне зростання та повернення інвестиції в навчання людського капіталу в країні походження (Р. Нейва Ганга (R. Neiva Ganga) [13]).

Хоча міграція високоосвічених та висококваліфікованих працівників не є новим феноменом, кризові умови її суттєво змінюють. Так, під час тривалої кризи в Греції явище втечі людського капіталу, широко відоме як «відтік мізків», набуло значних масштабів (С. Лазарето (S. Lazaretou) [14]). Саме «відтік мізків» був симптомом кризи, під час якої він набув сильної динаміки з точки зору розміру, інтенсивності та тривалості. Міграційний потік стосується тієї частини робочої сили, котра є молодою, здоровою, добре освіченою та кваліфікованою, високомобільною. До того ж не слід зали-

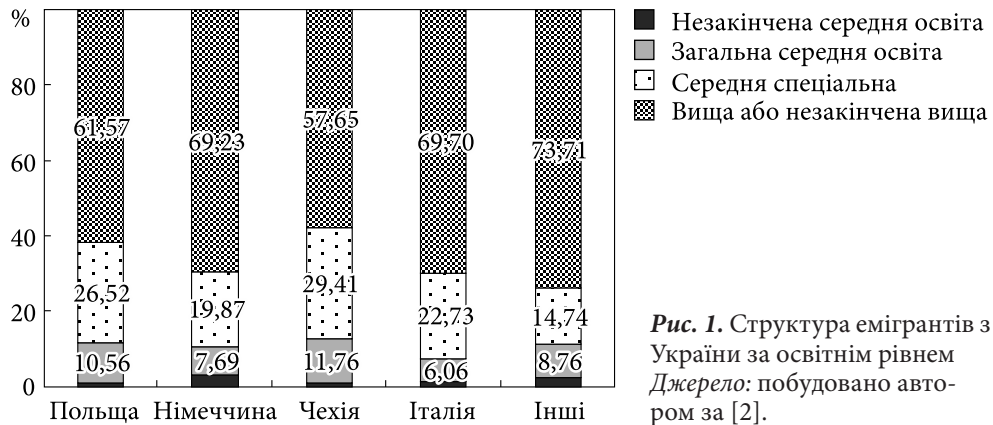

Рис. 1. Структура емігрантів з України за освітнім рівнем
Джерело: побудовано автором за [2].

шати поза увагою слабкі сторони системи освіти та неспроможність економіки залучати й утримувати таланти.

Досліджуючи вплив «відтоку мізків» на інноваційний розвиток країни, А. Росохата (A. Rosoxata) [15] з-поміж негативних наслідків виокремлює недостатність або відсутність персоналу для розробки та впровадження інновацій. За таких умов високий рівень інтелектуальної еміграції може призводити не тільки до втрати конкурентоспроможності високотехнологічних галузей, а й до втрати конкурентоспроможності економіки країни загалом.

Новизна роботи. Наукова новизна полягає у моделюванні економіко-математичної залежності масштабів інтелектуальної еміграції від окремих складових інноваційного розвитку країни.

Мета статті полягає в оцінюванні та моделюванні взаємозв'язків між інтелектуальною еміграцією та інноваційним розвитком країни.

Методи дослідження. В процесі дослідження автором використано такі наукові методи: аналіз та синтез — при аналізі останніх досліджень та наукових публікацій в царині інтелектуальної еміграції; структурний аналіз — для визначення структури емігрантів з України за освітнім рівнем; динамічний аналіз — для характеристики тенденції інтелектуальної еміграції з України на основі значень індикатора ЕЗ: Втеча людей і «відтік мізків» (оцінка) в Індексі крихкості держав з 2018 по 2022 роки (далі — індикатор ЕЗ); кореляційний аналіз — для оцінювання взаємозв'язків між інтелектуальною еміграцією та інноваційним розвитком країни; економіко-математичне моделювання — при визначенні залежності індикатора ЕЗ від окремих субіндексів Глобального індексу інновацій (оцінка) в 2022 р.

Виклад основного матеріалу. За оцінками Центру економічних стратегій [2], станом на 29 грудня 2022 р. було зареєстровано 7,9 млн біженців з України. Однак ці дані включають і тих українців, які виїхали (чи були насильно вивезені) у Білорусь та РФ. Якщо не враховувати українців, котрі

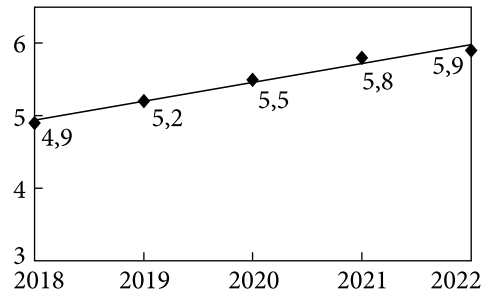

Рис. 2. Значення індикатора ЕЗ: Втеча людей і «відтік мізків» в Індекс крижкості держав, оцінка

Джерело: побудовано автором за [16].

перебували на території країн-агресорів, в Європі — понад 5 млн українців. Найбільше українців перебуває у Польщі, на другому місці — Німеччина, далі ідуть Чехія, Італія та Іспанія. Як видно з рис. 1, емігрували переважно висококваліфіковані та високоосвічені українці.

Війна ще більше посилила «відтік мізків» з України, рівень якого і до початку повномасштабного вторгнення РФ знаходився на досить високому рівні. Для оцінювання рівня інтелектуальної еміграції з України автором використано індикатор ЕЗ [16], що розглядає економічні наслідки переміщення людей (з економічних чи політичних причин) і наслідки, які це може мати для розвитку країни. З одного боку, це може включати добровільну еміграцію середнього класу — особливо економічно-продуктивних верств населення (підприємці, кваліфіковані працівники, лікарі) через погіршення економічного становища в їхній рідній країні та надію на кращі можливості в майбутньому поза її межами. З іншого боку — вимушене переміщення професіоналів та інтелектуалів, котрі тікають з країни внаслідок фактичного переслідування або репресій, а також через побоювання за життя та здоров'я себе і своїх рідних. Окрім того, цей індикатор оцінює економічні наслідки, які зумовлює еміграція через втрату продуктивної, кваліфікованої професійної робочої сили. Для розрахунку значення індикатора ЕЗ враховуються такі напрями:

- 1) Збереження технічного та інтелектуального капіталу.
 - Професійна втеча: чи залишають країну професіонали?
 - Політична втеча чи повернення: чи залишають країну політики?
 - «Відтік мізків»: чи є відносно висока частка людей з вищою освітою, які залишають країну?
 - Повернення середнього класу: чи починає середній клас повертатися в країну?
- 2) Економіка.
 - Грошові перекази: чи надходить велика кількість грошових переказів родинам від родичів з-за кордону?

Аналіз динаміки значення індикатора ЕЗ для України демонструє його стійке зростання впродовж останніх п'яти років (рис. 2). Так, у 2018 р. зна-

чення індикатора ЕЗ для України становило 4,9, а в 2022 р. зросло на 1,0 або на 20,4 % та сягнуло значення 5,9.

Значення показника інтелектуальної еміграції дає змогу позиціонувати Україну як країну-донора інтелектуальних мігрантів для інших країн. Драйверами такої ситуації, з-поміж інших, є тенденції соціально-економічного розвитку України останніх десятиріч, які засвідчують збереження недосконалих (порівняно з економікою розвинутих держав світу) III і IV технологічних укладів, що за базовими характеристиками не потребують інновацій та позбавлені вагомих стимулів для інвестицій у людський капітал, оскільки джерела зростання формуються переважно ланками з виробництва сировини і напівфабрикатів, які власне і визначають структуру експорту [17]. За цих умов Україна втрачає можливості для інноваційного розвитку, адже втрата талановитих та кваліфікованих працівників може призвести до зниження продуктивності, збільшення витрат на навчання та підготовку нових працівників, а також зменшення кількості інноваційних проєктів, що можуть бути запущені в країні.

«Відтік мізків» не є новим викликом для України. За кілька років до російської агресії наука та дослідження в Україні перебували в перехідному стані, зі значними структурними змінами, які відбувалися в умовах сильного бюджетного тиску [18]. Частка витрат на виконання наукових досліджень і розробок у ВВП (%) скоротилися приблизно на одну третину за досліджувані 10 років. Якщо в 2010 р. частка цих витрат становила 0,75 % у ВВП, то в 2020 р. — тільки 0,41 %. Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок скоротилася з 182 484 осіб в 2010 р. до 78 860 осіб в 2020 р., тобто більше як у два рази [19].

Виявлені тенденції здійснюють суттєвий негативний вплив на інноваційний розвиток України. Динаміка частки обсягу реалізованої інноваційної продукції (товарів, послуг) у загальному обсязі реалізованої продукції (товарів, послуг) промислових підприємств упродовж 2000—2020 рр. підтверджує гіпотезу: якщо в 2000 р. частка становила 9,4%, то в 2020 р. — лише 1,9 %. Як наслідок, позиції України в Глобальному індексі інновацій погіршуються впродовж останніх років: у 2018 р. наша країна займала 43 місце в рейтингу країн за рівнем інноваційного розвитку, а в 2022 р. ми опустились на 14 сходинок та посідали 57 щабель [20; 21].

Варто зазначити, що Глобальний індекс інновацій (ГІІ) на сьогодні є загально визнаним комплексним показником інноваційного розвитку країн на міжнародному рівні. З моменту заснування в 2007 р. ГІІ сформував порядок денний вимірювання інновацій і став наріжним каменем розробки економічної політики, де все більше урядів систематично аналізують свої щорічні результати в сфері розробки та впровадження інновацій, а також розробляють політичні заходи для покращення інноваційної ефективності [22]. ГІІ публікується щороку, надаючи показники ефектив-

ності та рейтинуючи 132 економіки за їхніми інноваційними екосистемами. Інформаційною базою індексу є набір даних з 81 показника з міжнародних державних і приватних джерел — виходячи за рамки традиційних вимірювань інновацій, оскільки трактування інновацій, інноваційної діяльності та інноваційного розвитку постійно розширюється.

Взаємозв'язок індикатора ЕЗ з Глобальним індексом інновацій та окремими його субіндексами було проаналізовано на прикладі України та 27 країн Європейського Союзу як найбільш популярних країн-призначення висококваліфікованих мігрантів з України (табл. 1). Виявлення взаємозв'язків здійснено на основі розрахунку коефіцієнта парної кореляції Пірсона (Н. Шреста (N. Shrestha) [23]). Для перевірки його статистичної значимості використано формулу t-тесту (А. Алсагр (A. Alsaqr) [24]).

$$t = r \sqrt{\frac{n-2}{1-r^2}}, \quad (1)$$

де r — значення коефіцієнта кореляції; n — загальна кількість спостережень.

Результати кореляційного аналізу підтверджують тісний обернений взаємозв'язок між інтелектуальною еміграцією та інноваційним розвитком країни, адже значення усіх розрахованих коефіцієнтів кореляції перевищують $-0,5$. Статистичну значимість коефіцієнтів кореляції перевірено

Таблиця 1. Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку індикатора ЕЗ з Глобальним індексом інновацій в 2022 р.

Показник	ЕЗ: Вгеча людей і «відтік мізків»	Глобальний індекс інновацій	Інституції	Людський капітал і дослідження	Інфраструктура	Витонченість ринку	Ділова витонченість	Результати знань і технологій	Творчі результати
	Y	X	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇
Коефіцієнт кореляції		-0,838	-0,683	-0,835	-0,718	-0,558	-0,782	-0,744	-0,692
Розрахункове значення критерію Стьюдента		-7,816	-4,763	-7,723	-5,265	-3,428	-6,407	-5,677	-4,883
Критичне значення критерію Стьюдента		2,059	2,059	2,059	2,059	2,059	2,059	2,059	2,059
Статистична значимість $\alpha = 0,05$		+	+	+	+	+	+	+	+

Джерело: розраховано автором за [16; 20].

за допомогою критерію Стьюдента (формула 1). Усі коефіцієнти кореляції є статистично значимими, оскільки розраховані значення критерію Стьюдента по модулю перевищують критичні значення.

Результати розрахунків виявили тісний взаємозв'язок між індикатором ЕЗ та субіндексом «Людський капітал і дослідження» в Глобальному індексі інновацій (значення коефіцієнта кореляції $-0,835$). Даний результат підтверджує визначальність високого рівня та якості науково-дослідної діяльності в країні для утримання висококваліфікованих працівників та збереження інтелектуального капіталу. Для оцінки цих факторів враховуються показники щодо кількості дослідників в еквіваленті повної зайнятості, витрат на дослідження та розробки, якості наукових і дослідницьких установ (вимірюється середнім балом трьох найкращих університетів у рейтингу *QS World University Ranking*). Загалом інвестиції в науку та інновації були надзвичайно стійкими навіть в умовах пандемії *Covid-19*, що стала причиною найбільшого економічного спаду за десятиліття. Отже, чим більше зусиль та інвестицій спрямовано на дослідження та розробки й високоосвічених людей, тим більш передбачуваною є інновація (Е. Сіної (E. Sinoi) [25]).

Наступним за тіснотою взаємозв'язку з індикатором ЕЗ є субіндекс «Ділова витонченість» (значення коефіцієнта кореляції $-0,782$), в розрахунку якого враховується такі індикатори: «Працівники знань», «Інноваційні зв'язки» та «Поглинання знань». Співробітництво між бізнесом та університетами у науково-дослідних роботах; поширеність добре розвинутих і глибоких кластерів; значна частка валових витрат на науково-дослідні роботи, що фінансуються за кордоном, у відсотках від ВВП; кількість угод щодо спільних підприємств та стратегічних альянсів приваблюють та утримують висококваліфікованих працівників. Загалом підвищення інноваційної продуктивності позитивно пов'язане зі збільшенням кількості висококваліфікованих мігрантів (Л. Лабріанідіс (L. Labrianidis) [26]). Важливо також враховувати можливості працевлаштування висококваліфікованих працівників, науковців та дослідників в організаціях та установах, які відповідають їхнім очікуванням та професійним устремлінням. Цей вектор пропонує більше інформації про ступінь розвитку інтелектуального капіталу в країнах, а також дозволяє сформулювати уявлення про гендерний розподіл робочої сили. Результати дослідження демонструють, що гендерний розрив на ринку праці в країнах-донорах є важливим фактором у формуванні намірів дослідниць мігрувати за кордон. Перехресна перспектива показує нерівні можливості для розвитку навичок у висококваліфікованих мігрантів у гендерному розрізі (Ю. Ріано (Y. Riaño) [27]). Тому-то приватний і державний сектори повинні покращити сприйняття жіночих талантів, їхню інтеграцію та працевлаштування шляхом розробки конкретних заходів у сфері формування гендерноорієнтованої міграційної політики.

Третю сходинку за значенням коефіцієнта кореляції з індикатором ЕЗ займає субіндекс «Результати знань та технологій» (-0,744). Він включає показники, які є результатом винахідницької та раціоналізаторської діяльності. Тож працівники інтелектуальної сфери воліють емігрувати в країни, де вони зможуть з більшою ймовірністю реалізовувати свій інтелектуальний капітал, результатом чого стане отримання патентних заявок, заявок на корисну модель, опублікованих науково-технічних статей в рецензованих журналах. Отриманий результат підтверджує наукові висновки інших досліджень в цій сфері. Так, економетричні оцінки підкреслюють позитивну кореляцію між освіченими мігрантами та кількістю патентних заявок (Е. Сіної (E. Sinoi) [25]). Важливими сучасними детермінантами зростання міграційних настроїв є також підвищення продуктивності праці (в середньому за три роки), щільність входу нових фірм на ринок, витрати на комп'ютерне програмне забезпечення, кількість виданих сертифікатів відповідності стандарту ISO 9001 щодо систем управління якістю, а також показники високо- та середньотехнологічного промислового виробництва над загальним виробництвом.

Для деталізації взаємозв'язку між окремими складовими інноваційного розвитку з інтелектуальною еміграцією автором розроблено двохфакторну економіко-математичну модель з використанням програмного забезпечення *MS Excel*. Інструменти, реалізовані в *MS Excel*, дають можливість виявити взаємозв'язок між параметрами моделі та оцінити її статистичну значущість, адекватність і придатність для практичного застосування. У результаті поетапної оцінки впливу на індикатор ЕЗ (Y) параметрів, наведених у таблиці 1 ($X_1 - X_7$), на основі моделі багатовимірної регресії вдалося сформулювати двофакторну модель :

$$Y = 9,839 - 0,088 * X_2 - 0,053 * X_5, \quad (2)$$

де Y — індикатор ЕЗ: Втеча людей і «відтік мізків» в Індексі крихкості держав, оцінка; X_2 — значення субіндексу «Людський капітал і дослідження» в Глобальному індексі інновацій, оцінка; X_5 — значення субіндексу «Ділова витонченість» в Глобальному індексі інновацій, оцінка.

Основні статистичні показники, що підтверджують статистичну значущість та адекватність моделі, наведено в табл. 2.

Отримані результати статистичних показників дозволяють стверджувати, що побудована двофакторна економіко-математична модель характеризується високою теоретичною спроможністю та є придатною для практичного застосування. Статистичну значимість моделі підтверджено з використанням критерію Фішера: розрахункове значення критерію Фішера (38,623) більше за критичне (3,385). Значення коефіцієнта детермінації становить 0,755. Це дає змогу зробити висновок про те, що індикатор ЕЗ на 75,5 % пояснюється рівнем розвитку людського капіталу та досліджень,

Таблиця 2. Результати перевірки адекватності економіко-математичної моделі за основними статистичними показниками

№ з/п	Показник	Розрахункове значення
1.	Множинний коефіцієнт кореляції	0,869
2.	Коефіцієнт детермінації	0,755
3.	F-статистика	38,623
3.1.	Критичне значення для даної моделі F	3,385
4.	t-статистика	
4.1.	X ₂	-3,827
4.2.	X ₅	-2,458
4.3.	Критичне значення для даної моделі t	2,0595

Джерело: розрахунки автора [16].

а також ділової витонченості в країні, і на 24,5 % — впливом інших факторів, які не враховані в побудованій моделі. Залежність між досліджуваними показниками є тісною і прямою, адже коефіцієнт множинної кореляції становить 0,869. Відтак створення умов для провадження науководослідних досліджень та розробок, а також впровадження на їхній основі інновацій в бізнес-середовищі має першочергове значення для утримання висококваліфікованих працівників від міжнародної трудової еміграції.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У сучасних умовах інтелектуальна еміграція має суттєвий негативний вплив на економічне, соціальне та інноваційне процвітання країни. Проблематика не тільки не втрачає, а й посилює свою актуальність серед інших напрямів наукових досліджень. Сприяють цьому глобальні виклики та потрясіння, як-от війна в Україні, результатом чого є суттєве зростання міграційних потоків. Виявлені взаємозв'язки еміграції висококваліфікованих працівників та сформована на їхній основі економіко-математична модель є корисними для формування оптимальних способів утримання таких фахівців від виїзду за кордон задля працевлаштування.

Результати теоретичних і прикладних досліджень сприяють інноваційному розвитку завдяки розробці новітньої техніки, технологій, механізмів та продуктів, а також збільшенню продуктивності в кількісному та якісному вимірах. Отримані автором наукові висновки можуть використовуватись політиками та представниками сектору державного управління для моніторингу еміграції професіоналів, науковців та дослідників та її наявний та потенційний вплив на інноваційну діяльність на різних ієрархічних рівнях управління (суб'єктів господарювання, галузей, регіонів, держави).

Виходячи з проведеного аналізу, можна констатувати, що на сучасному етапі становлення інноваційної економіки найбільш важливими факто-

рами утримання висококваліфікованих та високоосвічених працівників є зростання витрат на наукові дослідження та розробки з боку державного і приватного секторів економіки, формування сприятливих умов для створення знань, наслідком чого стане зростання обсягів патентування, кількості наукових публікацій та корисних моделей.

Отримані оцінки дали змогу сформуванню напрямів подальших наукових досліджень, орієнтованих на формування можливостей інтеграції українських фахівців у європейське наукове та освітнє середовище на заходах розвитку наукової співпраці, набуття досвіду комунікацій та створення професійних мереж, стимулювання обміну знаннями та навичок роботи в міжнародних наукових проєктах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Yang R. Benefits and challenges of the international mobility of researchers: the Chinese experience. *Globalisation, Societies and Education*. 2020. № 18(1). P. 53—65. <https://doi.org/10.1080/14767724.2019.1690730>
2. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Центр економічної стратегії. 2022. URL: <https://ces.org.ua/who-are-ukrainian-refugee-research/> (дата звернення: 04.05.2023).
3. Самборська О.Ю., Горгога В.А. Еміграційні процеси України як дестабілізуючий фактор трудового потенціалу. *Інноваційна економіка*. 2021. № 7—8. С. 79—88. <https://doi.org/10.37332/2309-1533.2021.7-8.11>
4. Alm Mustafa M. Reframing refugee crisis: A «European crisis of migration» or a «crisis of protection»? *Environment and Planning C: Politics and Space*, 2022. № 40 (5). P. 1064—1082. <https://doi.org/10.1177/2399654421989705>
5. Dines N., Montagna N., Vacchelli E. Beyond Crisis Talk: Interrogating Migration and Crises in Europe. *Sociology*. 2018. № 52/3. P. 439—447. <https://doi.org/10.1177/0038038518767372>
6. Cristea L.A., Grabara J. Fiscal impact of the migration phenomenon. *Journal of International Studies*. 2019. № 12 (4). P. 144—159. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2019/12-4/10>
7. Crush J., Tawodzera G., Chikanda A., Ramachandran S., Tevera D. Migrants in Countries in Crisis (MICIC). South Africa Case Study: The Double Crisis — Mass Migration from Zimbabwe and Xenophobic Violence in South Africa. *International Centre for Migration Policy Development*. 2018. 104. URL: <https://www.africaportal.org/publications/migrants-countries-crisis-south-africa-case-study-double-crisis-mass-migration-zimbabwe-and-xenophobic-violence-south-africa/> (дата звернення: 05.05.2023).
8. Sardadvar S., Vakulenko E. Does migration depress regional human capital accumulation in the EU's new member states? Theoretical and empirical evidence. *Rev. Reg. Res.* 2021. № 41. P. 95—122. <https://doi.org/10.1007/s10037-020-00147-2>
9. Oliinyk O., Mishchuk H., Bilan Y., Skare M. Integrated assessment of the attractiveness of the EU for intellectual immigrants: A taxonomy-based approach. *Technological Forecasting and Social Change*. 2022. 182. P. 121805. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121805>
10. Bilan Y., Mishchuk H., Roshchuk I., Kmecova I. An Analysis of Intellectual Potential and its Impact on the Social and Economic Development of European Countries. *Journal of Competitiveness*. 2020. № 12 (1). P. 22—38. <https://doi.org/10.7441/joc.2020.01.02>

11. Lisogor L., Rudenko N., Ivashenko S. Educational and Occupational Potential of Ukraine: Main Challenges and Ways of Improvement Under Current Conditions. *Demography and Social Economy*. 2023. № 51 (1). P. 23—39. <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.023> 12
12. Zaiats T.A. Ціннісні орієнтири інноваційного розвитку в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. № 2 (44). P. 3—21. <https://doi.org/10.15407/dse2021.02.003>
13. Neiva Ganga R. et al. De Portugal a Europa. La sociología de la migración científica a nivel pormenorizado en tiempos de crisis de la Eurozona. *Migraciones Internacionales*. 2018. № 9(35). P. 9—38. <https://doi.org/10.17428/rmi.v9i35.449>
14. Lazaretou S. The Greek Brain Drain: The New Pattern of Greek Emigration During the Recent Crisis (July 22, 2022). *Bank of Greece Economic Bulletin*. 2022. 43, 3. URL: <https://ssrn.com/abstract=4169615>
15. Росохата А.С., Сареґ Л.Ю. Окремі питання економічної безпеки: дослідження впливу змін у міграційних процесах на економічний та інноваційний розвиток країн. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2020. № 1. С. 62—74. <https://doi.org/10.21272/1817-9215.2020.1-07>
16. E3: Human Flight and Brain Drain (2023). Fragile States Index. URL: <https://fragilestatesindex.org/indicators/e3/> (дата звернення: 05.05.2023).
17. Людський розвиток в Україні. Пріоритети національної політики мінімізації асиметрії українського ринку праці / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ: Академперіодика, 2021. 210 с.
18. The future of science in Ukraine: Actions now will affect post-war recovery. OECD. 2022. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/afbd05df-en.pdf?expires=1683123635&id=id&accname=guest&checksum=94682EFA2B6C938621A36A1C85214B2D> (дата звернення: 03.05.2023).
19. Економічна статистика. Наука, технології та інновації. Державна служба статистики України. 2023. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 05.05.2023).
20. Global Innovation Index 2022. What is the future of innovation driven growth? WIPO. URL: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-en-main-report-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf> (дата звернення: 05.05.2023).
21. Global Innovation Index 2019. Creating Healthy Lives — The Future of Medical Innovation. WIPO. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019.pdf
22. Global Innovation Index (GII). WIPO. 2023. URL: https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/ (дата звернення: 05.05.2023).
23. Shrestha N. Detecting multicollinearity in regression analysis. *American Journal of Applied Mathematics and Statistics*. 2020. № 8(2). P. 39—42. <https://doi.org/10.12691/ajams-8-2-1>
24. Alsagr A. Remarks on the use of Pearson's and Spearman's correlation coefficients in assessing relationships in ophthalmic data. *African Vision and Eye Health*. 2021. № 80(1). <https://doi.org/10.4102/aveh.v80i1.612>
25. Sinoi E. A. The impact of educated migrants and R&D expenditures on innovation. *Management & Marketing. Challenges for the Knowledge Society*. 2021. № 16 (1). P. 13—25. <https://doi.org/10.2478/mmcks-2021-0002>
26. Labrianidis L., Sykas T., Sachini E., Karampekios N. Innovation as a cause of highly skilled migration: Evidence from Greece. *International Migration*. 2022. <https://doi.org/10.1111/imig.13035>
27. Riaño Y. Understanding brain waste: Unequal opportunities for skills development between highly skilled women and men, migrants and nonmigrants. *Population, Space and Place*. 2021. № 27(5), e2456. <https://doi.org/10.1002/psp.2456>

REFERENCES

1. Yang, R. (2020). Benefits and challenges of the international mobility of researchers: the Chinese experience. *Globalisation, Societies and Education*, 18(1), 53—65. <https://doi.org/10.1080/14767724.2019.1690730>
2. Refugees from Ukraine: who are they, how many are there and how to return them? (2022). Center for Economic Strategy. <https://ces.org.ua/who-are-ukrainian-refugee-research/> [in Ukrainian].
3. Samborska, O. Iu., Horhota, V. A. (2021). Emigration processes of Ukraine as a destabilizing factor of labor potential. *Innovative economy*, 7—8, 79—88. <https://doi.org/10.37332/2309-1533.2021.7-8.11> [in Ukrainian].
4. Alm Mustafa, M. (2022). Reframing refugee crisis: A «European crisis of migration» or a «crisis of protection»? *Environment and Planning C: Politics and Space*, 40 (5), 1064—1082. <https://doi.org/10.1177/2399654421989705>
5. Dines, N., Montagna, N., Vacchelli, E. (2018). Beyond Crisis Talk: Interrogating Migration and Crises in Europe. *Sociology*, 52/3, 439—447. <https://doi.org/10.1177/0038038518767372>
6. Cristea, L.A., & Grabara, J. (2019). Fiscal impact of the migration phenomenon. *Journal of International Studies*, 12 (4), 144—159. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2019/12-4/10>
7. Crush, J., Tawodzera, G., Chikanda, A., Ramachandran, S., & Tevera, D. (2018). Migrants in Countries in Crisis (MICIC). South Africa Case Study: The Double Crisis — Mass Migration from Zimbabwe and Xenophobic Violence in South Africa. *International Centre for Migration Policy Development*, 104. <https://www.africaportal.org/publications/migrants-countries-crisis-south-africa-case-study-double-crisis-mass-migration-zimbabwe-and-xenophobic-violence-south-africa/>
8. Sardadvar, S. & Vakulenko, E. (2021). Does migration depress regional human capital accumulation in the EU's new member states? Theoretical and empirical evidence. *Rev. Reg. Res.*, 41, 95—122. <https://doi.org/10.1007/s10037-020-00147-2>
9. Oliinyk, O., Mishchuk, H., Bilan, Y., & Skare, M. (2022). Integrated assessment of the attractiveness of the EU for intellectual immigrants: A taxonomy-based approach. *Technological Forecasting and Social Change*, 182, 121805. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121805>
10. Bilan, Y., Mishchuk, H., Roshchuk, I., & Kmecova, I. (2020). An Analysis of Intellectual Potential and its Impact on the Social and Economic Development of European Countries. *Journal of Competitiveness*, 12 (1), 22—38. <https://doi.org/10.7441/joc.2020.01.02>
11. Lisogor, L., Rudenko, N., & Ivashenko, S. (2023). Educational and Occupational Potential of Ukraine: Main Challenges and Ways of Improvement Under Current Conditions. *Demography and Social Economy*, 51 (1), 23—39. <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.023>
12. Zaiats, T. A. (2021). Values guidelines for innovative development in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 2 (44), 3—21. <https://doi.org/10.15407/dse2021.02.003> [in Ukrainian].
13. Neiva Ganga, R. et al. (2018). De Portugal a Europa. La sociología de la migración científica a nivel pormenorizado en tiempos de crisis de la Eurozona. *Migraciones Internacionales*, 9 (35), 9—38. <https://doi.org/10.17428/rmi.v9i35.449>
14. Lazaretou, S. (2022). The Greek Brain Drain: The New Pattern of Greek Emigration During the Recent Crisis (July 22, 2022). *Bank of Greece Economic Bulletin*, 43, 3. <https://ssrn.com/abstract=4169615>
15. Rosokhata, A. S., & Saher, L. Iu. (2020). Certain issues of economic security: a study of the impact of changes in migration processes on the economic and innovative development of countries. *Bulletin of Sumy State University. «Economy» series*, 1, 62—74. <https://doi.org/10.21272/1817-9215.2020.1-07> [in Ukrainian].

16. E3: Human Flight and Brain Drain (2023). Fragile States Index. <https://fragilestatesindex.org/indicators/e3/>
17. Tsybal, O. I. et al. (2021). Human development in Ukraine. Priorities of the national policy of minimizing the asymmetry of the Ukrainian labor market. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. Kyiv: Akademperiodyka. 210 p. [in Ukrainian].
18. The future of science in Ukraine: Actions now will affect post-war recovery (2022). OECD. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/afbd05df-en.pdf?expires=1683123635&id=id&accname=guest&checksum=94682EFA2B6C938621A36A1C85214B2D>
19. Economic statistics (2023). Science, technologies and innovations. State Statistics Service of Ukraine. <https://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
20. Global Innovation Index 2022 (2022). What is the future of innovation driven growth? WIPO. <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-en-main-report-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf>
21. Global Innovation Index 2019 (2019). Creating Healthy Lives — The Future of Medical Innovation. WIPO. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019.pdf
22. Global Innovation Index (GII) (2023). WIPO. https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/
23. Shrestha, N. (2020). Detecting multicollinearity in regression analysis. *American Journal of Applied Mathematics and Statistics*, 8 (2), 39—42. <https://doi.org/10.12691/ajams-8-2-1>
24. Alsaqr, A. (2021). Remarks on the use of Pearson's and Spearman's correlation coefficients in assessing relationships in ophthalmic data. *African Vision and Eye Health*, 80 (1). <https://doi.org/10.4102/aveh.v80i1.612>
25. Sinoi, E. A. (2021). The impact of educated migrants and R&D expenditures on innovation. *Management & Marketing. Challenges for the Knowledge Society*, 16 (1), 13—25. <https://doi.org/10.2478/mmcks-2021-0002>
26. Labrianidis, L., Sykas, T., Sachini, E., & Karampekios, N. (2022). Innovation as a cause of highly skilled migration: Evidence from Greece. *International Migration*. <https://doi.org/10.1111/imig.13035>
27. Riaño, Y. (2021). Understanding brain waste: Unequal opportunities for skills development between highly skilled women and men, migrants and nonmigrants. *Population, Space and Place*, 27 (5), e2456. <https://doi.org/10.1002/psp.2456>

Стаття надійшла до редакції журналу 08.05.2023

Olena Oliynyk, PhD (Economics), Associate Professor
National University of Water and Environmental Engineering
33000, Ukraine, Rivne, Soborna str., 11
E-mail: o.o.oliynuk@nuwm.edu.ua
ORCID: 0000-0002-3941-2286
Scopus ID: 57211022827

INTERNATIONAL INTELLECTUAL EMIGRATION AND INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY: MODELING OF RELATIONSHIPS

The purpose of this study is to assess and model the relationship between intellectual emigration and innovative development of the country. The relevance of the research subject is confirmed by sociological data, according to which there are currently more than 5 million Ukrainians in Europe. Moreover, since the beginning of the full-scale war in Ukraine, mainly highly qualified and highly educated Ukrainians emigrated. The scientific novelty

consists in modeling the relationship between the scale of intellectual emigration and individual components of the innovative development of the country. In the research process, the following scientific methods have been used: analysis and synthesis (when analyzing the latest research and scientific publications in the field of intellectual emigration), structural and dynamic analysis (to characterize the tendency of intellectual emigration from Ukraine), correlation analysis and economic-mathematical modeling (to evaluate relationships between intellectual emigration and innovative development of the country). To assess the level of intellectual emigration from Ukraine, the E3: Human Flight and Brain Drain Indicator in the Fragile States Index (hereinafter — the E3 indicator), which is used in the calculations of the State Fragility Index, is utilized. The analysis of the dynamics of the values of the E3 indicator for Ukraine demonstrates its steady growth over the past five years. Therefore, the values of the intellectual emigration indicator make it possible to position Ukraine as a donor country, i.e. one being a donor of intellectual migrants for other countries. The obtained values of Pearson's pairwise correlation coefficients demonstrate a close inverse relationship between intellectual emigration and innovative development of the country. The negative impact of the departure of highly qualified and highly educated persons abroad for employment on the innovative capacity of the country of origin has been proven. In order to detail the relationship between intellectual emigration and the innovative development of the country, an economic-mathematical model has been developed, which proves that as the values of the sub-indices «Human capital and research» and «Business sophistication» in the Global Innovation Index decrease, the value of the E3 indicator increases.

Keywords: migration, intellectual emigration, brain drain, highly qualified workers, innovative development, European Union, Global Innovation Index.

Cite: Maidanik, Iryna (2023). Hroshovi pereказы v Ukraini vprodovzh povnomashtabnoi viiny [Remittances in Ukraine During the Full-Scale War]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (53), 18-32. <https://doi.org/10.15407/dse2023.03.018>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.03.018>

УДК: 314.74

JEL Classification: F24, D31, H56, J69

ПРИНА МАЙДАНІК, канд. соц. наук, старш. наук. співроб., провідний наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: Sulamif@online.ua
ORCID: 0000-0003-0422-1364

ГРОШОВІ ПЕРЕКАЗИ В УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена вивченню проблематики приватних грошових переказів в Україні з-за кордону та у зворотному напрямку після початку повномасштабного вторгнення. Актуальність дослідження пояснюється карколомними змінами міграційної поведінки населення України у результаті повномасштабного нападу країни-агресора, суттєвим збільшенням відтоку населення за межі країни. У результаті постає необхідність виявити зміни обсягів та шаблонів приватних трансферів, адже ці грошові потоки впродовж тривалого періоду були джерелом підтримання добробуту для їх отримувачів та значно стимулювали розвиток національної економіки. Метою статті є дослідження грошових переказів в Україну з-за кордону та у зворотному напрямку після повномасштабного вторгнення країни-агресора. Використано методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, вибіркового спостереження. Новизна дослідження полягає у з'ясуванні значимості грошових переказів від українців під час війни, визначенні ресурсного потенціалу вимушених та добровільних мігрантів для здійснення приватних трансфертів в Україну, висвітленні тематики спрямування грошових потоків з України за кордон.

Повномасштабна війна призвела до помітного зменшення загальних обсягів надходження грошових переказів в Україну. Це відбулося передусім за рахунок зменшення ареалу охоплення даних, адже після вторгнення агресор окупував додаткову частину територій, а також через можливу зміну трансфертної поведінки відправників. Дослідження виявило стрімке зменшення цін на здійснення переказів в Україну після по-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

чатку повномасштабного вторгнення. На основі емпіричних даних про рівень добробуту вимушених українських мігрантів за кордоном, які виїхали з країни, їх потенціал до здійснення приватних трансфертів в Україну оцінено як невисокий. Мігранти, котрі виїхали за кордон до початку вторгнення, мають більше можливостей для здійснення трансфертів в Україну. Дослідження зафіксувало поширення активного використання за кордоном коштів, акумульованих в Україні. Йдеться про витрати особистих заощаджень, пенсій та інших видів виплат, а також про невеликі за частотою грошові перекази, направлені вимушеним мігрантам у країні перебування.

Ключові слова: грошові перекази, приватні трансферти, міжнародна міграція, вимушена міграція, Україна, трансфертна поведінка, антициклічність переказів, добробут мігрантів.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Тематика грошових переказів була актуальною для України впродовж десятків років, проте після початку повномасштабної війни вона набула нового трагічного забарвлення. Протягом попереднього періоду приватні трансферти з-за кордону надходили передусім від трудових мігрантів. Нині доба добровільних міждержавних міграцій відійшла в історію і перебіг міграційних потоків відбувається за принципово новими правилами. На початку повномасштабної війни дослідження зовнішніх міграцій відбувалося переважно крізь призму соціального захисту, трохи пізніше науковці почали спрямовувати свої розвідки на аспекти соціальної адаптації та інтеграції українців за кордоном.

Нині практично кожне опитування вимушених мігрантів за кордоном включає завдання щодо вивчення їх намірів на повернення. Такий фокус уваги є частиною ресурсної парадигми досліджень. Ще А. Сміт говорив про людину як вищу цінність в економіці. Люди відіграють вирішальну роль у соціально-економічному розвитку країни, від їх умінь, знань, навичок, компетенції залежить вирішення всіх соціально-економічних проблем [1]. Це стосується й підтримання соціально-економічної системи під час війни та повоєнного відродження. Ресурсна парадигма додатково охоплює вивчення грошових потоків, спрямованих до України, і у протилежному напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика міжнародних міграцій українців після повномасштабного вторгнення стала вкрай актуальною в нашій країні і за кордоном, передусім у тих країнах, куди прибуло найбільше вимушених мігрантів. Фахівці Управління Верховного комісара ООН у справах біженців створили окрему вебсторінку з даними про загальну чисельність отримувачів статусу тимчасового захисту з України, їх розподілом за країнами ЄС та іншою тематичною інформацією [2]. Державна прикордонна служба України майже з найперших днів повномасштабної війни оприлюднює на своєму сайті інформацію про щоденну чисельність перетинів західної ділянки державного кордону [3]. Агреговані офіційні дані деталізуються за допомогою результатів вибіркового обсте-

жень. Опитування українців, які через війну перебувають за кордоном, українськими агенціями переважно здійснюються в онлайн форматі, адже зараз це є чи не єдиним доступним способом зібрати вихідні дані. Серед важливих проєктів згадаємо дванадцять хвиль опитування «Міграція та соціально-політичні настрої під час війни в Україні» з вибіркою у понад дві тисячі респондентів [4] і дослідження «Настрої та оцінки українських біженців», проведене центром Разумкова [5].

Метою написання цієї статті є дослідження грошових переказів в Україну з-за кордону та у зворотному напрямку після повномасштабного вторгнення країни-агресора.

Новизна дослідження полягає у з'ясуванні значимості грошових переказів від українців упродовж повномасштабної війни, визначенні ресурсного потенціалу вимушених та добровільних мігрантів для здійснення приватних трансфертів в Україну, висвітленні тематики спрямування грошових потоків з України за кордон.

Методологія, методи дослідження і дані. Представлене дослідження ґрунтується на використанні різних джерел даних та із застосуванням низки наукових методів (аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, вибіркового спостереження). Інформацію про обсяги надходження грошових переказів до України отримано зі статистики зовнішнього сектору Національного банку України. Визначення ресурсного потенціалу вимушених та добровільних мігрантів для здійснення приватних трансфертів в Україну здійснено на основі результатів опитувань українців, які виїхали за кордон після повномасштабного вторгнення, а саме: Центру економічної стратегії (ЦЕС) та дослідницької агенції *Info Sapiens* [6]; Центру міграційних досліджень (Польща) [7]; Університету Турку (Естонія) [8]. Тематику грошових потоків, спрямованих з України за кордон, розкрито завдяки емпіричним даним, одержаним зі звіту Європейського регіонального бюро УВКБ ООН [9], та даних НБУ.

Згідно з 6-м виданням Керівництва з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції (КПБ6), приватні грошові перекази — це міжнародні перекази та потоки ресурсів до домогосподарств, що надходять з інших країн та головним чином пов'язані з тимчасовою або постійною міграцією населення. У структурі платіжного балансу приватні грошові перекази включають у себе статті «оплата праці робітників» і «приватні трансферти». Під оплатою праці розуміють доходи працівників, які працюють за кордоном менше одного року, а також заробітну плату українців, зайнятих у компаніях-нерезидентах. Поняття «приватні трансферти» описує операції між домашніми господарствами-резидентами і домашніми господарствами-нерезидентами. До їх складу входять грошові перекази робітників, які працюють за кордоном більше року та інші приватні перекази між резидентами та нерезидентами.

Рис. 1. Приватні трансферти в Україну впродовж 2008—2022 рр., млн дол. США
Джерело: складено автором за [11].

Статистика банківського сектору — не єдине джерело емпіричних даних про міждержавні грошові перекази. Інформацію збирають також у ході проведення вибірових обстежень міжнародної міграції населення. У такому разі під грошовими переказами переважно розуміють кошти, що надсилають мігранти до родичів, друзів та інших осіб на батьківщину. Рідше розглядається ситуація, коли мігранти виступають у якості отримувачів переказів. Таке тлумачення грошових переказів наближене до поняття «приватні трансферти» у методології платіжного балансу. У цій статті для аналізу даних банківського сектору використовується термінологія КПБб, а під час роботи з даними вибірових соціологічних обстежень і у загальних роздумах — узагальнююче поняття «грошові перекази».

Виклад основного матеріалу. Ретроспективний аналіз динаміки грошових переказів показує, що їх обсяг суттєво залежить від загальної соціально-економічної, політичної та безпекової ситуації. Цей показник реагує на системні кризові явища, що спостерігаються в Україні та світі. Оприлюднені на сайті НБУ дані про величину приватних трансфертів за останні п'ятнадцять років (2008—2022 рр.) дають змогу прослідкувати реакцію цього показника на світову фінансово-економічну кризу 2008 р., окупацію Криму, частини Луганщини та Донеччини разом з початком гібридної війни і на повномасштабне вторгнення країни-агресора. На всі зазначені стресові фактори приватні трансферти реагували падінням їх загальних обсягів (рис. 1). Натомість поширення *Covid-19* не призвело до зниження річних обсягів грошових переказів у 2020 р., оскільки їх зменшення було зафіксовано лише у квітні та травні цього року, з червня вони почали швидко відновлюватись і у липні досягли рівня попереднього року [10]. Така ситуація є очевидним наслідком відновлення ринків праці у

країнах призначення українських працівників після піку коронакризи і поновлення доступу до виїзду за кордон після жорсткого закриття кордонів.

Кризи, з якими Україна зіштовхнулася в останні 15 років, залежно від їх впливу на обсяги грошових переказів у країну, можна розділити на дві групи. До першої варто віднести світову фінансово-економічну кризу 2008 р. і поширення *Covid-19*, до другої — гібридну та повномасштабну війну країни-агресора проти України. Кризові явища першої групи спричинили зміну трансфертної поведінки відправників переказів, натомість обидві фази війни призвели до втрати фактичного контролю урядом деяких частин українських територій. НБУ не має змоги збирати дані з окупованих територій, тому стрімке зниження загальних обсягів приватних трансфертів в Україну, зафіксоване у 2014 та 2022 рр., великою мірою пов'язане зі зменшенням географічного охоплення збору даних. Проте структурний чинник звуження зони спостереження пояснює скорочення приватних трансфертів лише частково і супроводжується зміною поведінкових моделей, пов'язаних з пересиланням коштів. Для підтвердження цієї тези наведемо такі дані: Крим та східні райони Донецької і Луганської областей (тобто регіони, що були окуповані на початку прихованого збройного вторгнення в Україну) становлять близько 7 % території України [12], натомість обсяги приватних трансфертів, зафіксовані НБУ у 2014 р., є меншими за попередній рік на 24,7 %.

Наводячи дані про обсяги приватних грошових переказів, НБУ керується методологією платіжного балансу, зокрема 6-м виданням Керівництва з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції (КПБ6). Згідно з цією методологією приватні трансферти складаються з грошових переказів робітників, які працюють за кордоном більше року, та інших приватних трансфертів. Питома вага першої з виділених складових у 2008 р. становила 67,9 %. Упродовж наступних шести років цей показник зменшувався поступово, а в 2015 р. відбулося його стрибкоподібне зниження: з 53,7 % у 2014 р. до 35,6 % у 2015 р. У 2015—2020 рр. значення індикатора коливалося на приблизно однаковому рівні, натомість в останні два роки — дещо зросло: у 2021 р. воно становило 42,7 %, а у 2022 р. — 44,6 %.

Стрімке зменшення частки грошових переказів робітників, котрі працюють за кордоном більше року, у загальній структурі приватних трансфертів пояснюється запровадженням перерахунку даних щодо приватних грошових переказів за 2015—2017 рр. [13]. НБУ пояснює потребу перегляду даних з оприлюдненням у 2017 р. звітів окремих досліджень, проведених Національним банком Польщі, Центральним банком РФ і Державною службою статистики України. Дослідження встановили переорієнтацію напрямків короткострокової міграції з України: помітна частина українців почала надавати перевагу тимчасовому працевлаштуванню в Польщі і залишати ринок праці країни-агресора. Трансфертна поведінка зайнятих у

Польщі українців характеризувалася низькою часткою офіційних переказів, що призвело до структурних змін у показниках платіжного балансу.

У науковій літературі, присвяченій грошовим переказам, поширеною є думка щодо антициклічного характеру грошових переказів, що зростають під час спаду національної економіки країни, до якої вони спрямовуються, і зменшуються у протилежному випадку. Поглиблені дослідження із зануренням у різні національні контексти підтвердили антициклічність переказів у деяких країнах світу і довели їх циклічний характер в інших [14], [15]. Характер та частота здійснення переказів трансформується у тому разі, коли криза стосується не лише країни походження мігрантів, а й країни перебування, тобто коли йде мова про кризові процеси наднаціонального характеру. Експерти світового банку зауважують, що під час пандемії *Covid-19*, що вплинула на всі країни світу, класична модель антициклічності переказів втратила свою актуальність [16]. Війна, розв'язана країною-агресором в Україні, так само впливає на процеси глобального, а не лише національного, соціально-економічного розвитку, вичерпуючи ресурсний потенціал для приватних трансфертів.

Зменшення загальних обсягів грошових потоків, спрямованих до України з-за кордону, можна також частково пояснити возз'єднанням за межами держави колишніх отримувачів переказів з відправниками у результаті вимушеної міграції після вторгнення. Попередні дані вибіркового досліджень свідчать про те, що грошові перекази до війни були спрямовані насамперед до членів родини та найближчих родичів. Згідно з результатами модульного вибіркового обстеження з питань зовнішньої трудової міграції 2017 р., третина домогосподарств (33,7 %), які отримували матеріальну допомогу з-за кордону, одержали її від чоловіка або дружини, майже стільки ж (30,7 %) — від дітей, удвічі менше (15,1 %) — від батьків. Кожному п'ятому домогосподарству (20,1 %) перекази надсилали інші родичі і лише кожному двадцятому (5,7 %) — друзі та інші люди [17]. Дослідження, проведені після повномасштабного вторгнення, показують, що наявність родичів за кордоном слугувала важливим фактором впливу у процесі прийняття рішення про вимушену міграцію [18]. У результаті помітна частка осіб, які на момент повномасштабного вторгнення мали близьких родичів за кордоном, з великою імовірністю виїхали за межі країни і об'єдналися там з близькими. Такі ситуації означають втрату сенсу у здійсненні переказів і їх логічне припинення.

Два неповні місяці 2022 р. до повномасштабного нападу країни-агресора характеризувалися збільшенням грошових надходжень в Україну у вигляді приватних трансфертів порівняно з попереднім роком: у січні зростання було незначним (на 7,4 %), натомість у лютому — набагато помітнішим (на 19,2 %) (рис. 2). Імовірно, що більшість трансфертів направлено до України до 24 числа цього місяця. У березні було зафіксовано стрімке

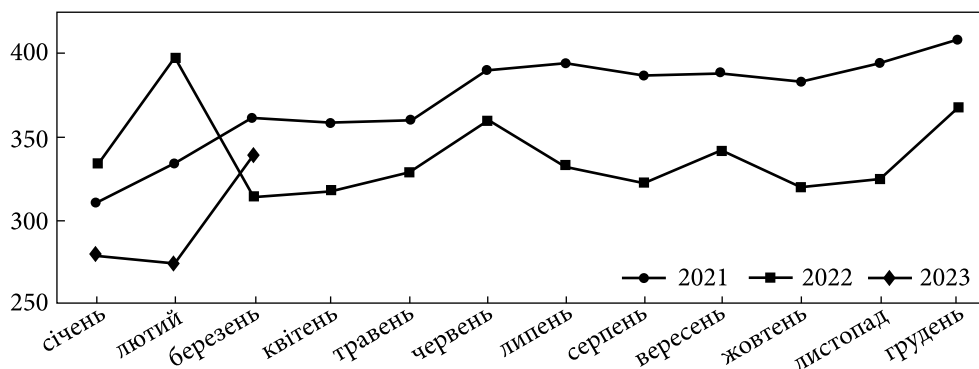

Рис. 2. Помісячна динаміка приватних трансфертів в Україну впродовж січня 2021 р. — березня 2023 р.

Джерело: складено автором за [11].

зменшення показника (на 21,1 % проти лютого і на 13,3 % порівняно з березнем попереднього року). Березень 2022 р. став місяцем з найнижчими обсягами приватних трансфертів. До кінця календарного року вони дещо зросли, але так і не досягли рівня попереднього року. У січні і лютому 2023 р. обсяги приватних трансфертів були меншими за відповідні (довоєнні) показники 2022 р. Дані за березень 2022 і 2023 рр. відрізняються несуттєво, адже відображають соціально-економічні реалії доби, що наступила після повномасштабного вторгнення.

Вартість грошових переказів впливає на їх частоту та поширення. Середні витрати на відправлення 200 доларів в Європу та Центральну Азію у другому кварталі 2021 р. становили 6,3 % від суми переказу, впродовж року вони зросли на 0,1 відсоткового пункту. У рамках ініціативи Європейської комісії група фінансових установ підписала у вересні 2022 р. спільну заяву щодо зобов'язань знизити загальні тарифи на відправлення грошових переказів в Україну — принаймні на період війни. Цільовою ставкою комісії за здійснення приватних трансфертів визначено 3 %. У результаті відбулося стрімке зниження вартості на грошові перекази до України. Найінтенсивніше зменшення тарифів зафіксоване щодо переказів з Німеччини (більше ніж удвічі) та Чехії (майже удвічі). Унаслідок цього вартість послуг грошових переказів німецько-українським коридором стала найнижчою в регіоні [19]. Наразі тариф на відправлення грошей в Україну варіюється від 2,3 % у Німеччині до 4,3 % у США.

Згідно з відомостями НБУ, понад дві третини обсягів приватних грошових переказів у 2021 р. надходили в Україну з шести основних країн: Польщі, США, Великої Британії, Чехії, РФ та Німеччини (рис. 3). Дані про географічний розподіл походження приватних трансфертів за 2022 р. та першу половину 2023 р. поки що не доступні, проте з великою імовірністю

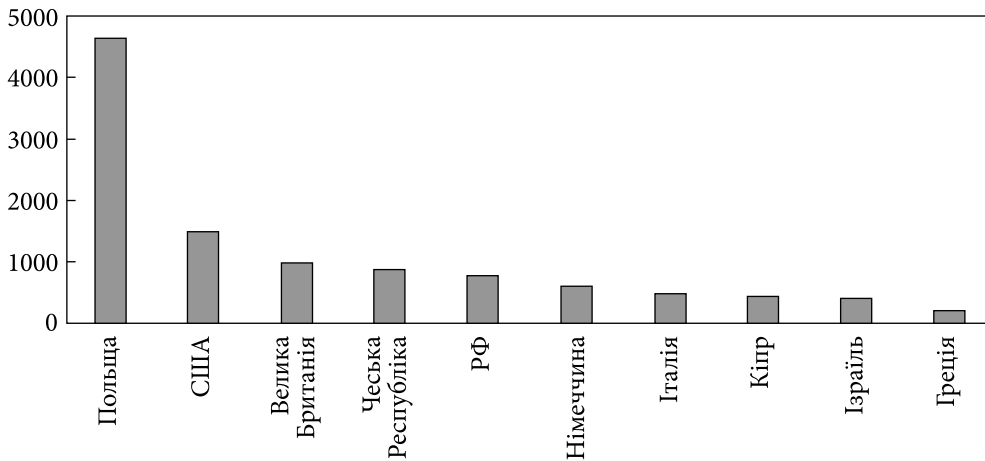

Рис. 3. Обсяги приватних грошових переказів в Україну за десятима основними країнами походження у 2021 р., млн дол. США

Джерело: складено автором за [11].

можна передбачити зростання потоків грошових переказів з Німеччини та зменшення з боку країни-агресора.

Грошові перекази зазвичай формуються з надлишкових коштів, які залишаються після задоволення основних потреб відправників. У цьому контексті зростає увага до розгляду структури вимушених мігрантів з України за рівнем їх добробуту за кордоном. Це важливе завдання для оцінювання розміру груп, що потенційно здатні направляти перекази на батьківщину. Емпіричні дані свідчать про те, що велика частина українських біженців через війну втратила доходи. Згідно з результатами опитування українців, які виїхали за кордон після повномасштабного вторгнення, проведеного Центром економічної стратегії (ЦЕС) та дослідницькою агенцією *Info Sapiens*, до 24 лютого 2022 р. 4 % з них бракувало грошей на харчування, а 8 % — вистачало лише на цю статтю витрат. Наприкінці 2022 р. відповідні частки зросли у декілька разів і становили 12 і 28 % [6].

Вимушені мігранти з України розпорошені різними країнами Європи та світу. У кожній з них діє своя система соціальних виплат, пільг та інших видів підтримки. У Німеччині українці можуть розраховувати на щомісячні виплати з безробіття (близько 400 євро), додаткові виплати на дітей (285—376 євро на місяць залежно від віку дитини) та субсидії на оренду житла. Натомість у Польщі виплати на дитину (приблизно 100 євро на місяць) є єдиним видом матеріальної допомоги, що надається на регулярній основі. У Чеській Республіці існує практика надання лише одноразової допомоги у розмірі близько 200 євро. Виплати в Італії становлять близько 300 євро і надаються впродовж трьох місяців. У результаті цієї неоднорідності виникає суттєва географічна різниця у рівні життя вимуше-

них мігрантів. Згідно з результатами опитування ЦЕС та *Info Sapiens*, 56 % українців у Польщі і 50 % в Італії не вистачає коштів на базові потреби. Натомість у Німеччині 76 % українцям достатньо коштів для покриття базових потреб, а 14 % ні в чому собі не відмовляють [6].

Серед вимушених українських мігрантів в Естонії понад три чверті (78 %) повідомили про те, що потребують більше грошей для покращення свого становища в країні, протилежне заявив лише кожен двадцятий опитаний (5 %). Ще 17 % не змогли чітко відповісти на це запитання [8]. Факт працевлаштування у країні майже не впливав на відчуття достатності коштів у опитаних: серед зайнятих респондентів про потребу збільшення доходу повідомили 74 % (що лише на 4 в.п. менше ніж серед усієї вибірки). Ймовірно, що стабільна зайнятість означає втрату доступу до деяких видів соціальної допомоги (виплат з безробіття, субсидій для оплати житла), натомість розмір заробітної плати ненабагато перевищує державні виплати. Наприкінці весни 2022 р. охоплення українців різними видами соціальної допомоги в Естонії було досить широким: половина з них (51 %) отримували соціальні виплати регулярно, більше ніж чверть (27 %) — іноді, і лише кожен п'ятий (22 %) не отримував їх зовсім. Найпоширенішим видом допомоги були виплати на дітей. Чоловіки, старші та бездітні респонденти найчастіше отримували виплати з безробіття. Найрідше регулярні соціальні виплати отримували самотні українці (у 31 % випадків), а найчастіше — ті, хто мали дітей до 18 років.

Українські мігранти, які виїхали за кордон до повномасштабного вторгнення і вже інтегрувались у країни призначення, мають більше ресурсів для здійснення грошових переказів на батьківщину, ніж українці, котрі залишили країну після 24 лютого 2022 р. Згідно з результатами опитування 7,6 тисяч українців в Польщі, проведеного у липні—вересні 2022 р., 80 % респондентів, які прибули до країни до повномасштабного вторгнення, працювали на умовах повної зайнятості [7]. Серед опитаних, що приїхали після початку повномасштабної війни, про подібну ситуацію повідомили лише близько третини українців. Отже, питома вага безробітних поміж останньої групи у декілька разів перевищувала аналогічний показник серед мігрантів попередньої хвилі. Зайняті вимушені мігранти майже у 40 % випадків виконували найпростіші види робіт, менше ніж 10 % з них були кваліфікованими робітниками. Частки серед добровільних мігрантів, які прибули раніше, становили близько 20 % і близько 30 % відповідно. Натомість серед зайнятих вимушених мігрантів помітно вищою є частка спеціалістів. Зазначена структура зайнятості чинить вплив на здатність різних груп українців акумулювати кошти для грошових переказів на батьківщину.

Грошові перекази у науковій літературі розглядаються переважно як потоки, спрямовані від мігрантів, зокрема трудових, до своїх родичів на батьківщині. Проте окремі дослідження зафіксували наявність помітних

грошових потоків, спрямованих у протилежний бік. Так трапляється у випадках, коли новоприбулі мігранти лише починають шлях своєї адаптації у країні прибуття, іноді їм необхідно сплатити запозичення, витрачені на переїзд до нової країни. У такому разі можливості для надсилання матеріальної допомоги на батьківщину суттєво обмежені або взагалі відсутні. Члени родини, які залишилися на батьківщині, можуть підтримувати мігрантів за кордоном допоки вони досягнуть фінансової стабільності [20].

Взаємозв'язки вимушеної міграції з грошовими переказами на сьогодні досліджені не достатньо. Згадка про те, що переказані кошти мають важливий потенціал для відновлення сімей, які зазнали вимушеної міграції [21], виглядає цілком розважливо. Проте у такому разі необхідно ретельно проаналізувати контекст зародження потоків вимушеної міграції, щоб зрозуміти, хто може бути відправником переказів, надісланих цій категорії отримувачів. Масштабний рух біженців виникає найчастіше під час війн або збройних конфліктів. Ці процеси зазвичай супроводжуються погіршенням соціально-економічних умов проживання, зниженням рівня доходів у країні. Особи, які залишаються на батьківщині в таких умовах, навряд чи мають стабільні надлишкові кошти для систематичної підтримки родичів, що виїхали за межі країни. Крім того, найчастіше вартість життя у країнах, які приймають біженців, вища ніж у регіонах їх походження. Це може додатково знизити мотивацію до переказів, адже купівельна спроможність суми, яка виглядає солідною на батьківщині, у країні призначення може виявитися незначною.

Дослідження, проведене УВКБ ООН, свідчить про те, що незначна частина вимушених мігрантів з України все ж отримує грошові перекази з батьківщини. Про це повідомили 12 % опитаних (табл. 1). Проте якщо розширити фокус дослідження і включити до нього не лише приватні трансферти, а всі потоки коштів, згенерованих в Україні і спрямованих у країни призначення вимушених мігрантів, виявиться, що масштаби грошової маси, що рухається за межі держави услід за людьми, які виїхали, є набагато значнішими. Для третини респондентів заощадження входять

Таблиця 1. Розподіл домогосподарств біженців з України залежно від основних джерел їх доходу, %

Джерело доходу	%
виплати соціальної допомоги / грошова допомога	47
заробітна плата / доходи від працевлаштування	35
заощадження	32
перекази від родичів або друзів з України	12
пенсії	12

Джерело: Дослідження УВКБ ООН, 2022 р. [9].

до переліку основних джерел доходу. Найімовірніше, ці заощадження були акумульовані на батьківщині ще до повномасштабного вторгнення. Кожна восьма особа у вибірці згадала про пенсії. Для третини опитаних заробітна плата є важливим джерелом доходу. У межах цього дослідження важливо звернути увагу на той факт, що частина вимушених мігрантів зберігають трудові контакти з батьківщиною: кожен сьомий поміж працевлаштованих або самозайнятих осіб працює дистанційно на українського роботодавця. Таким чином, доходи від працевлаштування також частково можуть надходити у країни призначення з України.

Національний банк України звітує про суттєве зростання витрат українців за кордоном впродовж 2022 р. [22]. Протягом перших місяців після повномасштабного вторгнення в українських банках було зафіксовано помітне зниження коштів на валютних рахунках фізичних осіб, натомість залишки на гривневих рахунках, навпаки, зростали. Експерти НБУ пов'язують останнє з підвищенням заробітних плат військовослужбовцям та збільшенням їх чисельності, а також з виплатами за поранення / загибель. Використання коштів з карток українських банків за кордоном відбувалося найчастіше у вигляді зняття готівки та здійснення операцій в торгівельній мережі. Вимушені мігранти — не єдина категорія осіб, які активно знімали готівкові кошти за кордоном. У результаті суттєвої різниці курсу валют в Україні зародилося явище т. зв. карткового туризму, яке почало згасати після запровадження обмежень на зняття готівкової валюти за кордоном. У березні—червні 2022 р. середньомісячні обсяги зняття готівки за межами України становили 990 млн дол, а вже у липні—жовтні вони зменшились на 42 %.

Висновки. Дослідження тематики грошових переказів не втратило своєї актуальності після початку повномасштабної війни. Рух грошових потоків через державні кордони тісно по'язаний з міграціями населення, тому у випадках різкої зміни масштабів та зразків просторового руху одночасно зростає і значимість досліджень у царині переказів. Повномасштабна війна призвела до зменшення загальних обсягів грошових коштів, що спрямовані в Україну у вигляді переказів. Початок попередньої фази війни (т. зв. гібридної агресії) так само відзначився зменшенням приватних трансфертів. Однією з причин в обох випадках виступає окупація ворогом частини українських територій, в результаті чого НБУ не має можливості збирати там необхідні дані.

Дослідження рівня добробуту вимушених мігрантів з України показує, що їх ресурсний потенціал до надсилання переказів в Україну є невисоким. Для багатьох з них війна призвела до зменшення доходів та зниження рівня життя. Облаштування на новому місці вимагає додаткових коштів, яких часто бракує. Попередня хвиля мігрантів, котрі виїхали з України до повномасштабного вторгнення, нині краще інтегровані у країнах вселення, тому вони мають більше можливостей здійснювати трансфerti. Разом з тим ба-

гато вимушених мігрантів, рятуючись від війни, виїжджали за кордон до родичів або інших людей зі свого близького оточення. Тому частина отримувачів переказів попереднього періоду об'єдналася за кордоном з відправниками, що є однією з причин зменшення грошових надходжень до України у вигляді переказів. Загалом тематика грошових переказів під час повномасштабного вторгнення є малодослідженою, відчувається суттєвий брак емпіричних даних у цій сфері. Натомість ця проблематика є актуальною нині та на перспективу повоєнного відродження.

Майбутня динаміка надходження грошових переказів до України залежатиме від чисельності вимушених мігрантів за кордоном, посилення їх трудової інтеграції у країнах призначення, збереженні зв'язків з родичами та близькими в Україні та від можливостей останніх підтримувати необхідний рівень життя, перебуваючи на батьківщині. Завершення війни впливатиме на надходження грошових переказів в Україну великою мірою за рахунок міграційної реакції громадян на цю подію та умов мирної перспективи подальшого розвитку. Масштабне повернення вимушених мігрантів на батьківщину означатиме зменшення чисельності потенційних відправників грошових переказів. Очікуване післявоєнне відкриття кордонів для чоловіків дозволить поповнити ряди відправників за рахунок тимчасової трудової міграції за кордон деяких представників цієї групи. У разі, якщо можливість виїзду за кордон для чоловіків перетвориться на фактор возз'єднання українських сімей за кордоном, знизиться чисельність потенційних отримувачів переказів, що зменшуватиме їх загальні обсяги. Нині результати вибіркового дослідження систематично фіксують наміри більшості вимушених українських мігрантів на майбутнє повернення в Україну. Проте з плином часу ситуація може змінюватися, до того ж реальна поведінка повторює раніше висловлені наміри з певним відхиленням. Відтак грошові перекази можуть стати додатковим джерелом відновлення повоєнного добробуту для деяких категорій населення, але розраховувати на їх суттєву роль у відродженні всієї країни не варто.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачук І. Людина в основі наукових досліджень вчених-економістів. *Ефективна економіка*. 2017. № 12.
2. Operational data portal. Ukraine refugee situation. URL: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 07.06.2023).
3. Державна прикордонна служба України. Офіційний вебсайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/> (дата звернення: 01.06.2023).
4. Міграція та соціально-політичні настрої під час війни в Україні / дванадцята хвиля. Gradus research company. URL: <https://gradus.app/uk/open-reports/gradus-eu-wave-12-ua/> (дата звернення: 06.06.2023).
5. Настрої та оцінки українських біженців (липень-серпень 2022 р.). *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p> (дата звернення: 30.05.2023).

6. Михайлишина Д. Що стимулюватиме українських біженців повернутися додому. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/03/20/698183/> (дата звернення: 12.04.2023).
7. Górny A. Between Ukraine and Poland. Ukrainian migrants in Poland during the war. *Centre of Migration Research Newsletter*. February 2023. № 2(28).
8. Jauhiainen J., Erbsen H. A., Lysa O., Espenberg K. Temporary protected Ukrainians and other Ukrainians in Estonia. University of Turku. 2022. 142 p.
9. Життя на паузі: наміри та перспективи біженців з України. Регіональний звіт № 2 щодо намірів біженців. Вересень 2022. 24 с.
10. Шоломицька О. Ринок праці України, гендерна нерівність та трудова міграція: досвід карантину. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/01/15/670012/> (дата звернення: 21.03.2023).
11. Національний банк України. Статистика зовнішнього сектору (2023). URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external> (дата звернення: 03.05.2023).
12. Росія окупувала 7 % території України — Президент. URL: <https://web.archive.org/web/20210508170127/https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2644798-rosia-okupuvala-7-teritorii-ukraini-prezident.html> (дата звернення: 07.06.2023).
13. Національний банк України. Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015—2017 роки. Департамент статистики та звітності. Київ, 2018. URL: [https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Remittances %20_2015-2017.pdf?v=4](https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Remittances%20_2015-2017.pdf?v=4) (дата звернення: 02.06.2023).
14. Vargas-Silva C. Remittances and the Business Cycle: A Reliable Relationship? URL: <https://www.compas.ox.ac.uk/2014/remittances-and-the-business-cycle-a-reliable-relationship/> (дата звернення: 06.05.2023).
15. Remittances, Countercyclicality, Openness and Government Size. *Recherches économiques de Louvain*. 2011. 4 (vol. 77). P. 89—114. <https://doi.org/10.3917/rel.774.0089> (дата звернення: 15.03.2023).
16. Світовий банк прогнозує найстрімкіше скорочення обсягів грошових переказів у новітній історії. The World Bank. 2020. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2020/04/22/world-bank-predicts-sharpest-decline-of-remittances-in-recent-history> (дата звернення: 07.06.2023).
17. Зовнішня трудова міграція населення України (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. Київ: Державна служба статистики України, 2017. 36 с.
18. Перші дні повномасштабної війни: думки, переживання, дії. Перші результати дослідження. CEDOS. 2022. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-2.pdf> (дата звернення: 27.03.2023).
19. Remittances brave global headwinds. Special Focus: Climate Migration. Migration and Development Brief 37. URL: https://www.knomad.org/sites/default/files/publication-doc/migration_and_development_brief_37_nov_2022.pdf (дата звернення: 01.04.2023).
20. Mobrand E. Reverse Remittances: Internal Migration and Rural-to-Urban Remittances in Industrialising South Korea. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2012. № 38. P. 389—411. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.658544>
21. Pendley S. C., VanLandingham M. J., Pham N. N., Do M. Resilience within Communities of Forced Migrants: Updates and the Path Forward. *Journal on Migration and Human Security*. 2021. № 9. P. 154—164. <https://doi.org/10.1177/23315024211038947>
22. Туча О., Співак І., Бондаренко О., Погарська О. Вплив українських мігрантів на економіку країн-реципієнтів. Національний банк України. Дослідження. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15.pdf?v=4 (дата звернення: 17.05.2023).

REFERENCES

1. Tkachuk, I. (2017). The Individual at the Core of Scientific Research by Economists. *Effective Economics*, 12 [in Ukrainian].
2. Operational data portal. Ukraine refugee situation (2023). <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>
3. State Border Guard Service of Ukraine. Official website (2023). <https://dpsu.gov.ua/> [in Ukrainian].
4. Migration and social-political attitudes during the war in Ukraine (2022). Gradus research company. <https://gradus.app/uk/open-reports/gradus-eu-wave-12-ua/> [in Ukrainian].
5. Attitudes and assessments of Ukrainian refugees (July–August 2022). *Razumkov center*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p> [in Ukrainian].
6. Mykhalyshyna, D. (2023). What Will Encourage Ukrainian Refugees to Return Home. <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/03/20/698183/> [in Ukrainian].
7. Górny, A. (2023). Between Ukraine and Poland. Ukrainian migrants in Poland during the war. *Centre of Migration Research Newsletter*, February 2023, № 2(28).
8. Jauhiainen, J., Erbsen, H. A., Lysa, O., & Espenberg, K. (2022). Temporary protected Ukrainians and other Ukrainians in Estonia. University of Turku. 142 p. https://www.researchgate.net/publication/364817798_Temporary_protected_Ukrainians_and_other_Ukrainians_in_Estonia_2022
9. Life on Pause: Intentions and Prospects of Refugees from Ukraine. Regional Report No. 2 on Refugee Intentions (September 2022). 24 p. [in Ukrainian].
10. Sholomitska, O. (2021). Labor Market of Ukraine, Gender Inequality, and Labor Migration: Quarantine Experience. <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/01/15/670012/> [in Ukrainian].
11. National Bank of Ukraine. Statistics of the External Sector (2023). <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external>
12. Russia Occupied 7 % of Ukraine's Territory – President (2021). *Ukrinform*. <https://web.archive.org/web/20210508170127/https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2644798-rosia-okupuvala-7-teritorii-ukraini-prezident.html> [in Ukrainian].
13. National Bank of Ukraine (2018). Revised Data on Private Money Transfers to Ukraine for 2015-2017. Department of Statistics and Reporting. Kyiv. [https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Remittances %20_2015-2017.pdf?v=4](https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Remittances%20_2015-2017.pdf?v=4) [in Ukrainian].
14. Vargas-Silva, C. (2014). Remittances and the Business Cycle: A Reliable Relationship? <https://www.compas.ox.ac.uk/2014/remittances-and-the-business-cycle-a-reliable-relationship/>
15. Remittances, Countercyclicality, Openness and Government Size (2011). *Recherches économiques de Louvain*, 4 (vol. 77), 89—114. <https://doi.org/10.3917/rel.774.0089>
16. The World Bank Forecasts the Sharpest Decline in Remittance Volumes in Recent History. The World Bank (2020). <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2020/04/22/world-bank-predicts-sharpest-decline-of-remittances-in-recent-history> [in Ukrainian].
17. External labor migration of the population of Ukraine (based on the results of a modular sample survey). *Statistical Bulletin* (2017). Kyiv: State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
18. The First Days of Full-Scale War: Thoughts, Emotions, Actions. Initial Research Findings. (2022). CEDOS. <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/pershi-dni-povnomasshtabnoyivijny-v-ukrayini-2.pdf>
19. Remittances brave global headwinds (2022). Special Focus: Climate Migration. Migration and Development Brief 37. https://www.knomad.org/sites/default/files/publication-doc/migration_and_development_brief_37_nov_2022.pdf

20. Mobrand, E. (2012). Reverse Remittances: Internal Migration and Rural-to-Urban Remittances in Industrialising South Korea. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38, 389—411. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.658544>
21. Pendley, S. C., VanLandingham, M. J., Pham, N. N. & Do, M. (2021). Resilience within Communities of Forced Migrants: Updates and the Path Forward. *Journal on Migration and Human Security*, 9, 154—164. <https://doi.org/10.1177/233150242111038947>
22. Tucha, O., Spivak, I., Bondarenko, O. & Poharska, O. (2022). The Impact of Ukrainian Migrants on Recipient Countries' Economies. National Bank of Ukraine. Research. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15.pdf?v=4 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 09.06.2023

Iryna Maidanik, PhD (Sociology), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: Sulamif@online.ua
ORCID: 0000-0003-0422-1364

REMITTANCES IN UKRAINE DURING THE FULL-SCALE WAR

The article is dedicated to the study of the issues related to private money transfers to Ukraine from abroad and in the reverse direction after the onset of a full-scale invasion. The relevance of the research is explained by the dramatic changes in migration behavior of the Ukrainian population as a result of the full-scale attack by the aggressor country and the significant increase in population outflow beyond the country's borders. As a result, it is necessary to identify the changes in the volumes and patterns of private transfers since these financial flows have been a source of well-being for their recipients and have significantly stimulated the development of the national economy. The aim of the article is to investigate money transfers to Ukraine from abroad and in the reverse direction after the full-scale invasion by the aggressor country. Methods of analysis, synthesis, comparison, generalization, and selective observation were used. The novelty of the research lies in determining the significance of money transfers from Ukrainians during the full-scale war, identifying the resource potential of forced and voluntary migrants for conducting private transfers to Ukraine, and highlighting the theme of outbound financial flows from Ukraine.

A full-scale war has led to a noticeable decrease in the overall volume of remittances to Ukraine. This has primarily occurred due to a reduction in the coverage area of data collection, as the aggressor occupied additional territories, and also due to possible changes in the remitters' transfer behavior. Research has revealed a rapid decrease in the cost of conducting remittances to Ukraine following the onset of the full-scale invasion. Based on empirical data regarding the well-being of forced Ukrainian migrants abroad who left the country after the full-scale invasion, their potential for conducting private transfers to Ukraine is assessed as low. Migrants who left the country before the invasion have more opportunities for making transfers to Ukraine. The research has documented the widespread active use of funds accumulated in Ukraine abroad. This includes personal savings, pensions, and other types of payments, as well as infrequent remittances sent to forced migrants in their host countries.

Keywords: remittances, private transfers, international migration, forced migration, Ukraine, transfer behavior, counter-cyclicity of transfers, migrants' well-being.

Cite: Libanova, Ella, & Romaniuk, Serhii (2023). Kontseptualizatsiia polisub'iektnoho upravlinnia v sotsialnykh vidnosynakh [Conceptualization of Governance in Social Relations]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (53), 33-53. <https://doi.org/10.15407/dse2023.03.033>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.03.033>

УДК 314. (477)

JEL Classification: D70

ЕЛЛА ЛІБАНОВА, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., директор
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: libanova@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7170-7159
Scopus ID: 36091519900
Researcher ID: AAZ-5395-2020

СЕРГІЙ РОМАНЮК, д-р екон. наук, голов. наук. співроб.,
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: rosand@i.ua
ORCID: 0000-0003-1219-1513

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІСУБ'ЄКТНОГО УПРАВЛІННЯ В СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

*Статтю присвячено узагальненню теоретичних поглядів на **governance** як поширені у соціумі відносини, що формуються між суб'єктами — фізичними та / або юридичними особами у разі виникнення складних проблем, подолання яких у різних суспільних сферах потребують колективних рішень та дій. Актуальність роботи обумовлена потребою систематизації сучасних поглядів щодо можливостей та умов прикладного застосування механізмів прийняття та реалізації рішень у полісуб'єктних середовищах. Метою статті є обґрунтування універсального визначення **governance** на основі узагальнення його сучасних трактувань науковими школами. Новизна статті полягає в інтерпретації поняття **governance** як інституціоналізованого прийняття рішень у полісуб'єктному середовищі. Методологія дослідження спирається на ви-*

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

користання міждисциплінарного підходу при розгляді найбільш сутнісних характеристик *governance*, які є предметом численних наукових досліджень цього суспільного феномену.

Розглянуті сучасні підходи до трактування поняття *governance*. Виявлено основні його характеристики у різноманітних суспільних сферах. Термін визначено як інституціоналізоване полісуб'єктне управління, що становить собою механізм прийняття незалежними суб'єктами узгоджених рішень з метою отримання обумовлених їх інтересами вигід у вирішенні проблем, подолання яких самостійно потребували б значних зусиль та ресурсів, або взагалі було нездійсненно. Таке трактування дає можливість обґрунтувати універсальність використання *governance* у соціальних відносинах; воно обумовлено усвідомленою необхідністю суб'єктів у спільному з іншими пошуку і реалізації рішень задля досягнення власних цілей. Доведена притаманна сучасним науковим підходам контент-залежність при визначенні поняття *governance*, визначена специфікою відносин, особливостями інституційного середовища конкретної суспільної сфери.

На основі найбільш розповсюджених режимів інституціоналізованого полісуб'єктного управління запропонована класифікація його типів та форм. Розглянуто формування соціального капіталу в рамках використання мережевого режиму полісуб'єктного управління. Зроблено висновок про потребу побудови соціальних відносин в умовах реформ децентралізації в Україні із використанням механізму полісуб'єктного управління.

Ключові слова: інституціоналізоване полісуб'єктне управління, режими полісуб'єктного управління, прийняття рішень у полісуб'єктному середовищі.

Постановка проблеми. Координація різноманітних за своїми масштабами, сферами діяльності, владними повноваженнями, ресурсними можливостями, шляхами пошуку отримання вигід суб'єктів, їх об'єднань є одним із ключових завдань соціуму. Характер сучасних викликів, що генеруються природою і людиною, потребує взаємоузгодженого реагування в умовах суперечливих, а нерідко взаємовиключних інтересів усе більшого кола суб'єктів. Необхідність скорочення витрат, втрат, невизначеності, підвищення довіри, запобігання хаосу, встановлення певного порядку, зменшення небезпеки тощо спонукають держави, підприємства, громади, домогосподарства до пошуку взаємоузгоджених рішень у рамках *governance*. Міждисциплінарність цього суспільного феномену (політологія, державне управління, місцеве самоврядування, соціологія, економіка, право etc) обумовлює відмінності щодо його визначення, а отже, і труднощі універсального термінологічного формулювання. Багато дискусій викликає специфіка використання *governance* в різних сферах та територіальних одиницях різного масштабу, здатність різних учасників процесів до колективних дій.

Актуальність статті визначається потребою систематизації сучасних поглядів на інституціоналізоване полісуб'єктне управління, можливість його прикладного застосування у різних сферах суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед особливостей соціальних відносин, які найбільше привертають увагу науковців, практиків, експертів, політиків усього світу упродовж останніх десятиліть, *governance*

посідає одне з провідних місць. Про це свідчить величезна кількість наукових публікацій в журналах різноманітних напрямів — економічних, управлінських, політичних, бізнесових, екологічних, соціологічних, географічних, правових, урбаністичних [1]. Одночасно констатуються проблеми з теоретичними підходами до трактування феномену, який пов'язують із способами соціальної координації. Попри розроблення теорії інституціоналізованого полісуб'єктного управління, завдання розвитку моделей прийняття взаємоузгоджених рішень у різних сферах суспільного розвитку залишаються нерозв'язаними. **Новизна** статті полягає в інтерпретації поняття *governance* як інституціоналізованого прийняття рішень у полісуб'єктному середовищі.

Мета статті — узагальнення сучасних трактувань полісуб'єктного управління, його режимів, типів та форм, що використовуються у різних соціальних середовищах, тобто обґрунтування універсального визначення *governance*.

Методи дослідження: у процесі підготовки статті застосовані наукові методи узагальнення та абстрагування — при розгляді підходів різноманітних наукових шкіл до визначення поняття *governance*, а також трактування терміна; класифікації — при узагальненні використання типів та форм різних режимів інституціоналізованого полісуб'єктного управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. У соціумі важко знайти сферу, де б не зустрічались відносини, які позначаються терміном *governance*. Неодноразово підкреслено його зв'язок із різними типами взаємовідносин між фізичними особами та організаціями — сім'я, домогосподарство, фірма, сільська громада, муніципалітет, регіон, нація чи глобальний світ.

Виникаючи із появою суспільних відносин, термін *governance* має тривалу історію: він походить від грецького *kybernan* — «вести корабель, керувати, спрямовувати, чи бути керманичем» [2]. Грецький термін породив у середньовіччі латинське *gubernare*, що мало аналогічне значення — «спрямування, формування, створення правил / нормотворчість, керування» [3].

Аналізуючи етимологію терміна *governance*, дослідники звертають увагу на його архаїчність, але підкреслюють його загальне використання в управлінні окремими державами, їх об'єднаннями та недержавними суб'єктами [4].

В історичному контексті трансформацію сутності *governance* як діяльності, що означає керування / спрямування, аргументовано Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). Поступово, протягом історії людства, управління суспільством поширювалося з вождя / короля на коло обраних представників, менеджерів, бюрократів та лідерів груп інтересів. Рух по цьому тривалому тренду був далеко не лінійним і безболісним: моделі прийняття рішень, економічне зростання комбінувались із переглядом цінностей і інституцій, змінюючи природу, масштаб та

засоби здійснення повноважень у суспільстві — в органах влади, фірмах, організаціях та в сім'ї. За висновком фахівців ОЕСР, на ці значні зміни вплинули чотири групи історичних подій. Перша — це прямий вплив боротьби за впровадження більшої демократії та конкурентних ринків. Друга стосується шляхів, якими ріст економічної продуктивності й матеріального добробуту змінили цілі і методи *governance* у домогосподарствах, підприємствах та у владі. Третя група містить правила й системи переконань, що є неявними та / чи явними провідниками прийняття рішень та їх імплементації у всіх частинах суспільства. І четверта — група загальних факторів, яка змінює систему *governance*, відноситься до інновацій та / або трансформацій в інституціональному дизайні, організаційній структурі та адміністративній діяльності [5].

Подібна інтерпретація *governance* комплементує із теорією еволюції: усі його складові — суб'єкти, інституції, знання, об'єкти, організації (як і відносини між ними) — взаємозалежні, спільно еволюціонують та розвиваються. Окрім того, *governance* продукує багато елементів і структур, що впливають власне на його подальшу еволюцію [6].

Але феномен *governance* є надзвичайно важливим і для розуміння детермінант розвитку у дослідженнях успішних та невдалих прикладів адаптації та імплементації політики країн у досягненні безпеки, зростання та справедливості.

У науковій літературі констатуються проблеми з теоретичними стратегіями визначення даного терміна: його або трактують достатньо вузько, або залишають визначення відкритим для нескінченної кількості контентних інтерпретацій. Ряд із них такі широкі, що містять майже усе: правила, механізми впровадження, організації. Зокрема, термін інтерпретують подібним до влади, ідентифікуючи чотири основних його значення: структура, процес, механізм та стратегія. [1]. Як структура *governance* означає архітектуру формальних та неформальних інституцій; як процес символізує динамічність та функції спрямування у тривалих процесах формування політики чи способи соціальної координації, за допомогою яких актори пристосовують свою поведінку; як механізм означає інституційні процедури прийняття рішень, узгодження та контроль; як стратегія — зусилля суб'єктів керувати та маніпулювати інституціями та механізмами для здійснення вибору та отримання переваг.

Українські науковці, пов'язуючи зазвичай *governance* із системою державного управління, вживають термін «врядування» і використовують його переважно для характеристики механізму взаємодії органів влади різного рівня (національного, регіонального, місцевого) між собою та / чи з іншими зацікавленими особами — бізнесовими структурами, громадськими організаціями, різноманітними соціальними групами — щодо формування державної політики та зміцнення взаємної довіри [7], [8], [9].

Проте інша значно ширша інтерпретація відносить *governance* до різних моделей координації суспільних відносин із складними взаємозалежностями [10], характеризуючи його як «структуровані шляхи і заходи, в яких дивергентні переваги незалежних акторів транслюються у вибір політики “локалізованих цінностей” так що плюралізм інтересів трансформується у скоординовану дію і досягається згода акторів» [11].

Відповідно при змістовній ідентифікації терміна слід звернути увагу на надзвичайну поширеність феномену *governance*, і це є маркером того, що в його основі — ряд характеристик, які проявляються у різноманітних суспільних сферах. Термін *governance*, як правило, пов'язують із процесом прийняття та реалізації певних рішень для того, щоб спрямовувати поведінку індивідів чи / та організацій. *Governance* часто ідентифікується як форма координації у прийнятті колективно обов'язкових рішень і ніколи не є справою окремих людей, котрі приймають рішення, навіть якщо ця людина є першою особою — королем, фараоном, жрецем, диктатором чи малим клубом мільярдерів [12]. Також акцентується увага на тому, що «...під час будь-якого аналізу управління, прийняття рішень є головним питанням. *Governance* передбачає прийняття значної кількості рішень, починаючи від конституційних питань про те, як приймати подальші рішення» [13]. Отже, *governance* у будь-якій суспільній сфері пов'язується із прийняттям рішень різними суб'єктами, а оскільки прийняття рішень є центральним елементом процесу управління, *governance* у широкому контексті можна віднести до управлінської категорії.

Специфіка ж *governance* пов'язана із прийняттям рішень самостійними, але взаємозалежними суб'єктами — фізичними чи / та юридичними особами. Йдеться про результат усвідомлення суб'єктами того, що досягнення вигоди — скорочення витрат, втрат, невизначеності; підвищення довіри; запобігання хаосу; встановлення певного порядку; зменшення небезпеки життю і діяльності — досягається лише у добровільному їх долученні до прийняття й реалізації рішень щодо проблем, безпосередньо дотичних до їхніх інтересів, самостійне розв'язання яких вимагало б значно більших зусиль, ресурсів або взагалі було б неможливим. Край важливою є свідома участь кожного у спільному прийнятті і реалізації рішень для досягнення власних цілей. Такий процес координації відбувається в умовах, коли ці інтереси можуть не співпадати або бути протилежними інтересам інших суб'єктів, що є фундаментальним викликом для *governance*. Іншою особливістю *governance*, нерозривно пов'язаною із попередньою, є необхідність певних правил, норм, процедур, які уможливають прийняття і реалізацію суб'єктами спільних рішень; контроль за дотриманням даних правил здійснюється, зорганізується самими особами, а їх порушення спричиняє невідворотне застосування конкретних взаємоузгоджених санкцій. Йдеться про інституціоналізацію процесу

прийняття рішень у полісуб'єктному середовищі, тобто про інституційне підґрунтя *governance*.

Загальноприйнятним є трактування інституцій як «правил гри» у суспільстві, або більш формально, як обмежень, запроваджених людством, що формують людську взаємодію; вони структурують стимули у людському обміні — політичному, соціальному чи економічному. Основна роль інституцій у суспільстві — «зниження невизначеності через встановлення стабільної (але не обов'язково ефективної) структури людської взаємодії» [14]. Інституції можуть бути неформальними вимогами і нормами, проте вони також існують у формі документів, зокрема у конституції [2]. Неформальні інституції нерідко настільки ж вимогливі, як закон, і можуть бути перетворені в закон, коли існують відповідні умови. Координація завжди передбачає інституції, оскільки вона здійснюється через інституції [6]. Ефекти інституцій залежать від їх «вбудованості» в мережу інших інституцій та суб'єктів. Отже, *governance* стосується прийняття рішень, а інституції визначають шляхи, якими рішення створюються / ухвалюються та реалізуються, що передбачає прийняття узгоджених рішень за певними процедурами та забезпечення можливостей їх застосування. Зазначені особливості *governance* — свідомо добровільна участь суб'єктів у процесі прийняття рішень та обов'язковість взаємоузгоджених сформованих норм, правил, процедур при їх виконанні (примусове виконання), застосування санкції за їх порушення — є прескриптивними для ефективного використання даного типу управління, який можна ідентифікувати як інституціоналізоване полісуб'єктне управління. Сама можливість його широкого застосування в різних сферах суспільної життєдіяльності полягає в універсальності вимог до такого управління, дотримання яких є відповіддю на питання «ЯК?» мають прийматися та реалізовуватися суб'єктами рішення в умовах взаємозалежності для інституціоналізованої координації досягнення цілей та отримання вигід, які в іншому випадку для них є недосяжними.

Сфера ж застосування детермінує відповідь на питання «ЯКІ?» рішення суб'єктами приймаються та реалізуються, і ця відповідь завжди буде контент-залежною. Адже в різних сферах суспільного життя діють різноманітні суб'єкти з різними інтересами, повноваженнями і структурою, які намагаються вирішити конкретні проблеми, детерміновані специфікою даної сфери, за участю інших суб'єктів, і перелік норм, правил та процедур, що застосовуються ними для досягнення скоординованих дій, а також їх зміст, є специфічним в кожній конкретній сфері. Міжстранова варіація посилює контент-залежне розмаїття *governance* через різні способи конституціоналізації влади з одного боку, і вагомий вплив недержавних суб'єктів і культурних факторів на його природу — з другого.

Зазначена інтерпретація пояснює розмаїття трактувань поняття інституціоналізованого полісуб'єктного управління одночасним використанням

управлінської (ЯК) та контентної (ЯКІ) характеристик цього інструментарію прийняття рішень. Отже, науковці, що пропонують визначення поняття *governance* для конкретної суспільної сфери, завжди отримуватимуть «контентну інтерпретацію». Загальним же знаменником усіх дефініцій буде підхід до *governance* як до інституціоналізованого управління, оскільки у такому контексті поєднуються засади його використання у різних сферах суспільного буття.

Це уможлиблює внесення певної ясності і в дискусію щодо порівняння (протиставлення) в літературі понять *governance* та *government*. Так, вважають *governance* є ширшим феноменом ніж *government*, і інтерпретують як процес, за допомогою якого організація чи суспільство керує собою, і містить низку каналів, по яких команди транспортуються у формі рішень, виданих директив та політик, що проводяться [15].

Насправді органи влади (*government*) можуть використовувати такий тип управління, як полісуб'єктне управління (*governance*), коли стають одним із суб'єктів, залучених до процесу прийняття рішень, зокрема і коли очолюють цей процес, що завжди відбувається «в тіні держави» (або, як зазвичай підкреслюють, «в тіні ієрархії») [16]. Важливість такого управлінського інструментарію для органів влади є достатньо високою: у випадку його використання державні (та місцеві) органи розглядають приватних та громадських акторів суспільства як ресурси та інструменти для спільного формування й здійснення політики на противагу їх перетворенню у пасивні цілі та об'єкти державного регулювання. У сучасній державі влада, бізнес та громадянське суспільство майже завжди ведуть переговори в «тіні ієрархії», отже держава декларує можливість — явно чи неявно — застосовувати до приватних суб'єктів обов'язкові правила або закони, щоб змінити їхні витрати і вигоди на користь добровільної угоди [17]. Подібне трактування співзвучне з ідеєю неминучості втрати популярності суверенною державою, яка править суспільством зверху-донизу через закони, правила і детальне регулювання, і заміщенням цього процесу новими ідеями про децентрове полісуб'єктне управління, що базується на взаємозалежності, переговорах та довірі [18].

Очевидно, представлена модель інституціоналізованого полісуб'єктного управління — ідеальне уявлення про один із способів прийняття рішень у суспільстві загалом та в спільнотах і організаціях, що його утворюють, зокрема. Складність соціальних, політичних, економічних й екологічних проблем і тривала історія невдалих спроб їх вирішення викликають постійну рефлексію щодо можливостей та обмежень інституційного полісуб'єктного управління. Так, вирішення сучасних проблем соціо-економічного зростання, насамперед у країнах, що розвиваються, потребує інтеграції різних типів полісуб'єктного управління і формування надзвичайно складних форм інституціоналізації. Проте наведена вимога недостатня:

одним з ключових факторів є готовність і здатність різних акторів приймати спільні правила, слідувати їм чи діяти колективно. Адже перетворення, визначені, зокрема, у стратегії «*good governance*» як серія реформаторських кроків, ніколи не були здійснені у жодній країні, що переходила від бідності до розвитку: встановлюючи правдоподібний набір спроможностей, як пріоритет цілей для країн, що розвиваються, політики можуть поставити ряд задач, які не можна розв'язати [19].

Формування та імплементація спільних рішень у конкретному соціальному, історичному та економічному контенті, як правило, відбувається в умовах нерівності суб'єктів щодо наявних ресурсів, включно із інформаційно-комунікативними, владних повноважень, позиції на ринку, можливості підпорядковувати інтереси інших власним інтересам тощо. Крім того, готовність ділитися інформацією (завдяки демонстрації власних уподобань) залежить від позиції щодо вірогідності чесної поведінки — доволі часто взаємодія суб'єктів супроводжується «опортуністичною» поведінкою, як дія у власних інтересах, що є обманом [20]. Контент-залежність полісуб'єктного управління обумовлює відсутність гарантій повсюдного успішного його застосування: одні й ті ж підходи до прийняття рішень, що одного разу призвели до позитивних результатів, в інший час, в іншому місці, в інших масштабах, навіть в одній і тій же сфері, можуть спричинити інші наслідки.

Однак намагання застосовувати даний тип управління в різних сферах суспільного життя постійно зростає, що свідчить про значні потенційні можливості отримання вигід від його використання. Серед ключових засад даних можливостей — економічна сутність полісуб'єктного управління, зокрема три базових принципи організації економічних процесів при тривалих відносинах обміну: конфлікт, взаємозалежність та порядок, що визначається поняттям «транзакція» [21]. Саме ці принципи покладено в основу концепції полісуб'єктного економічного управління, завдяки чому впроваджується порядок, відповідно, зменшується конфлікт і досягаються обопільні вигоди [22]. Такий підхід використовують у переважній більшості видів економічної діяльності в приватному, державному та інших суспільних секторах. Кожен з режимів полісуб'єктного управління — ринок та ієрархія («фірма») — інституціоналізований у свій спосіб, що визначається найчастіше розміром транзакційних витрат: їх мінімальний рівень не потребує значних ресурсів на інституціоналізацію безперервного обміну на ринку товарів і послуг і дає змогу використовувати децентралізований обмін, а високі транзакційні витрати викликають застосування неринкових режимів управління [23]. Ці витрати заощаджуються або зменшуються шляхом інтерналізації в організованій ієрархії чи фірмі. Тоді фірма розглядається не як окрема організаційна одиниця, а відмінний від ринку режим управління, що має свою структуру.

Ще одним режимом полісуб'єктного управління, який поєднує в собі адаптаційні властивості ринків та ієрархій, є складні контракти, «неминуче неповні», що містять штрафні санкції за дострокове розірвання, механізм розкриття інформації та перевірки, спеціалізовані процедури врегулювання суперечок тощо [24].

Хоча полісуб'єктне управління застосовується у різних сферах соціуму, найбільше воно пов'язано із здійсненням повноважень у владі та політичній діяльності, адже саме влада, разом із політичними інституціями, визначає формальні правила, процедури, запроваджує регулюючі механізми, що безпосередньо детермінують поведінку суб'єктів у всіх суспільних сферах, і ця формалізація відносин впливає на характер неформального інституціонального середовища між суб'єктами. Слід зауважити, що запроваджені в економічній науці терміни, які визначають режими полісуб'єктного управління — ринок, ієрархія та неповний контракт — досить активно використовують наукові школи різних спрямувань, зокрема соціальних та політичних наук, часто не пов'язуючи їх вживання із первинним економічним змістом.

Зокрема, виокремлюють чотири моделі координації соціальних відносин: 1) *ex post* координація, що базується на раціональному прагненні агентів реалізувати власну вигоду (анархічний ринковий обмін); 2) *ex ante* імперативна координація на прагненні досягнути колективних цілей, визначених зверху відповідними органами влади (ієрархічне командування); 3) тривала самоорганізація, що базується на мережах, переговорах та обговоренні і перегляду цілей у світлі обставин, що змінюються (гетерархічна координація); 4) опора на відсутність обумовленостей спільнот різних видів і масштабів (координація на довірі та солідарності) [10]. Подібна інтерпретація режимів полісуб'єктного управління не зовсім відповідає тому, як свого часу вона була сформульована фундаторами економічного інституціоналізму та нового економічного інституціоналізму. Зокрема, ринок не уособлює «анархічний ринковий обмін», а є складною інституціоналізованою системою децентралізованого обміну. Відповідно коректнішим є визначення *ex post* координації як децентралізованої моделі узгодження власних інтересів / вигід суб'єктів при прийнятті ними рішень щодо можливої скоординованої діяльності. Режим «ієрархія», інституціоналізований в рамках фірми, не є антиподом ринку як режиму полісуб'єктного управління; він відновлює і уможлиблює безперервність економічних відносин між суб'єктами з урахуванням величини транзакційних витрат. У рамках розгляду полісуб'єктного управління як способу прийняття рішення «ієрархічне командування» можна інтерпретувати як централізовану модель координації дій різних суб'єктів у суспільстві, коли вона є найефективнішою з точки зору розміру транзакційних витрат у виробництві суспільних благ.

Нерідко полісуб'єктне управління зводиться до мережевих його форм, які визначаються або як гібрид ієрархії та ринку, або як відмінний режим управління, що доповнює ієрархії та ринки [25].

Найбільш органічно мережевий режим полісуб'єктного управління застосовано в процесі формування та реалізації соціального капіталу, який у загальній інтерпретації визначається як ряд правил, норм, опосередкованих взаємністю та довірою акторів, вбудованих у соціальні відносини, соціальні структури, інституціональні механізми суспільства, що дозволяє їм членам досягати спільних цілей. Основа соціального капіталу — соціальні мережі та довіра, що дає змогу швидко поширювати інформацію й знання, зменшувати невизначеність та транзакційні витрати [26].

Соціальний капітал також концептуалізують в якості ресурсів соціальних відносин і мереж, що полегшують дії індивідів завдяки формуванню взаємної довіри, визначенню взаємних обов'язків і очікувань, формулюванню й запровадженню соціальних норм, створенню асоціацій. Довіра до іншого суб'єкта суттєво залежить від того, чи наявні особисті контакти між ними, або чи існують посередники, котрі можуть запевнити, що суб'єкт заслуговує на довіру. Якщо подібна інформація відсутня, звертаються до формальних інституцій. Влада допомагає суб'єктам формувати довіру, захищаючи права власності через верховенство права та забезпечувати інструменти та ресурси для забезпечення виконання контрактів [27].

Отже, мережі, відносини, норми та довіра є центральними у розгляді дефініції «соціальний капітал». Його формування та реалізація відбувається у полісуб'єктному середовищі, супроводжується інституціоналізацією відносин учасників: окремих осіб, родин, громад, регіонів чи націй.

Попри різні сфери застосування, всі визначення соціального капіталу об'єднують здатність генерувати позитивний вплив на членів групи, яка отримує конкурентну перевагу в досягненні своїх цілей, і ці позитивні екстерналії досягаються завдяки спільній довірі, нормам та цінностям, що виникають із неформальних форм організацій на основі соціальних мереж та асоціацій. Бажаність соціального капіталу пов'язується із його позитивним результатом. Це не завжди є очевидним, оскільки існує і негативний вплив соціального капіталу. Маючи на меті власні інтереси, суб'єкти, як правило, намагаються скористатися можливістю уникати витрат, пов'язаних зі створенням механізму контролю та нагляду за дотриманням узгоджених правил усіма учасниками спільних процесів (поведінка «безбілетника»). Користуючись прогалинами чинного законодавства, групи суб'єктів пропонують власні послуги щодо вирішення конфліктів серед учасників соціальних відносин, у т.ч. з використанням насильства. Клановість та корупція також є продуктами соціального капіталу [28]. Отже, доцільно уникати ідеалізованого підходу і більш реально оцінювати сус-

пільні вигоди та негативні прояви соціального капіталу, виходячи з того, що його формування та реалізація в суспільстві відбувається суто в рамках полісуб'єктного управління.

Ще один режим — спільнота (*community*), пов'язаний із колективним вибором прийнятного рішення, що сприймається як легітимне її членами. Цей режим полісуб'єктного управління досліджується в рамках різних соціо-економічних відносин, зокрема проблеми спільного використання певних ресурсів, відомий як «трагедія загальної доступності» [29]: йдеться про «ресурс загального пулу» (*CPR, common pool resource*) — природний чи створений людиною ресурс, який складно і дорого виокремити потенційному споживачеві, і спожита одиниця якого певним споживачем не буде доступна іншим. Крім традиційних ресурсів (наприклад, вода для зрошення та іншого споживання, океанічні та морські рибні ресурси, земельні ресурси) споживання ресурсу загального доступу також розглядається в рамках державного та місцевих бюджетів, систем комунального транспорту, природної атмосфери тощо. «Трагедія загальної доступності» є фактично специфічним типом соціальної дилеми, коли взаємозалежні індивіди як члени спільноти користувачів ресурсів стикаються із стимулами обирати взаємозалежні дії, які максимізують їх індивідуальну вигоду, але генерують неефективність агрегованого колективного результату. Перспектива сучасних досліджень у цій сфері також пов'язана зі спільним використанням наприклад, урбаністичного простору, відкритого космосу, адаптації спільнот до складних викликів тощо [30].

Надзвичайно актуальним напрямом оперування спільнотою є її територіальний вимір. Спільнотою, за визначенням, є сукупність взаємопов'язаних обмеженою територією суб'єктів — індивідів / домогосподарств, які ухвалюють взаємоузгоджені рішення, обов'язкові для виконання, забезпечуючи власну життєдіяльність, безпеку та відтворюваність. Варіація розміру спільноти і території її розселення зазвичай визначається адміністративно-територіальною організацією країни з урахуванням її економічних, політичних, географічних, етнічних, релігійних особливостей. Теоретичне обґрунтування територіальної структури полісуб'єктного управління спирається на функціональну та соціальну логіку. Функціональний підхід базується на різноманітності масштабів виробництва суспільних благ: різні види цих благ раціонально надавати в різних територіальних масштабах, керуючись принципами зменшення зовнішніх для індивідів екстерналій та економією на масштабі. Структура полісуб'єктного управління в такому випадку є функціональною адаптацією до масштабу різноманіття ефективного забезпечення суспільних благ. Оскільки витрати та вигоди централізації варіюють від політики до політики, полісуб'єктне управління має бути багаторівневим, і його масштаб варіює від загальносвітового рівня до місцевих юрисдикцій [31].

Сучасна інтерпретація багаторівневого управління виокремлює два основні його типи. Тип I створюється в рамках територіальних спільнот, які мають певну юрисдикцію та визначені межі; територіальні одиниці кожного рівня ідеально вкладені в одиниці вищого рівня. Загальна кількість рівнів обмежена, як і кількість територіальних одиниць на кожному з них. Відповідно, кожен індивід знаходиться у декількох вкладених різнорівневих юрисдикціях: на найнижчому базовому рівні спільноти утворюють громади, комуни, общини, а на більш високих рівнях — юрисдикції субнаціонального рівня, куди «вкладено» певну кількість одиниць нижчого рівня. Такі юрисдикції визначаються чіткими межами, що не перетинаються на будь-якому конкретному рівні. Спільноти кожного територіального рівня можуть здійснювати полісуб'єктне управління (самоврядування — за вітчизняною науковою, політичною та юридичною термінологією) як в своїх територіальних межах, так і між собою. У реальності світ не поділений на повністю відокремлені спільноти; вони існують в різних масштабах і часто їх межі розмиті. Не співпадають і межі соціальної, економічної та політичної взаємодії, а більшість індивідів вважають себе членами більш ніж однієї з них.

Тип II багаторівневого управління формується для розв'язання специфічних завдань політики з виробництва та надання суспільних послуг і становить рухливу суміш юрисдикцій, що перетинаються; кожна з них є відповідною обмеженому колу проблем, де території визначені в термінах функціональних відносин (схеми руху) чи екологічних систем (басейни річок). Звідси один індивід може підпорядковуватись безлічі міжгалузевих юрисдикцій, що перетинаються. Складні незалежні юрисдикції виконують різні функції, тобто «кожен громадянин ... обслуговується не владою, а різними індустріями публічних послуг. ... Ми можемо уявляти публічний сектор як складений із багатьох виробництв публічних послуг включно із поліцейською сферою, протипожежною охороною, індустрією добробуту, сферою охорони здоров'я, транспортною індустрією тощо» [32].

Функціонування кожного з типів багаторівневого управління має свої переваги та недоліки, але обидва пов'язані із прийняттям рішень з проблем, дотичних до інтересів громадян та їх спільнот — акторів полісуб'єктного середовища. Вони є своєрідними «переговорними системами», формами гнучкого та адаптивного полісуб'єктного управління, де можуть бути розвинуті формальні та неформальні структури для залучення суб'єктів від низки придатних рівнів і сфер впливу з метою узгодженого напруження прийнятної політики.

Основна перевага багаторівневого управління полягає у гнучкості його масштабу, а основні транзакційні витрати пов'язані із координацією декількох юрисдикцій. Координаційна дилема, що стоїть перед багаторівневим управлінням: наскільки політика однієї юрисдикції має вплив (не-

гативні чи позитивні екстерналії) для інших юрисдикцій, тому координація необхідна для уникнення соціально викривлених результатів.

Соціальна логіка передбачає вимоги спільнот на територіальне полісуб'єктне управління — колективне право на здійснення повноважень керувати собою. Вирішальне значення має соціальна згуртованість спільноти, що є запорукою подолання дилеми колективних дій — проблеми «безбілетника». Причетність до прийняття рішень (самоврядування) має внутрішню цінність для людей, які вважають себе частиною спільноти. Водночас питання «ХТО» (*Who Question*) — чи має право ця або інша група індивідів ухвалювати колективно обов'язкові рішення, — найбільш складне явище у сфері людської поведінки, і це є джерелом більшості політичних конфліктів [31], адже зв'язок між спільнотою та попитом на право приймати рішення є політично сконструйованим [32]. Тому надзвичайно сприятливими є умови для пошуку політичної та економічної рент елітами й різноманітними політичними силами. Вони намагаються посилити відцентрові рухи і через це шантажувати слабку державу заради отримання вигід, примушуючи владу здійснювати політику, що збагачує окремих осіб. Місцеві еліти можуть бути надто «великими» порівняно зі спільнотою та органами самоврядування, які часто є надто слабкими для протистояння цим елітам і можуть навіть уособлювати пріоритети еліт як власні. Останнім часом багаторівневе управління визначається як «процес колективного прийняття рішень, де повноваження та вплив розподіляються між стейкхолдерами, діючими на різних рівнях управління і у різних сферах політики» [33], систему, де відповідальність за зміст політики та її імплементацію розподіляється між різними рівнями влади та спеціальними місцевими інституціями (приватними асоціаціями, спільними місцевими повноважними органами, громадськими організаціями тощо). Всі внески до інтеграції різних сфер політики, проектів та пропозицій різних рівнів органів влади вимірюються у парних відносинах, що створює передумови синергетичного ефекту. Раціональність цього підходу полягає у тому, що він зосереджується на конкретному місці, певній території (*place-based approach*) різних стратегій розвитку через співпрацю різних рівнів влади, які найкраще розуміють конкретний потенціал конкретних місць. Поширення багаторівневого управління всередині країн формує різні види міжмуніципального, метропольного та асиметричного управління і тому збільшує появу диференційованих органів влади [34].

Найбільш вражаючим і переконливим впровадженням режиму полісуб'єктного управління серед спільнот різного масштабу є багаторівневе управління в рамках ЄС: держави, представлені власними органами влади, залишаються господарями європейської інтеграції. Вони передають деякі обмежені повноваження наднаціональним інституціям для реалізації спільних цілей, але зрештою держави зберігають контроль за здійсненням

влади в ЄС. На відміну від неофункціоналістського та наднаціоналістичного підходів, багаторівневе управління не заперечує, що органи влади є і залишаються важливими акторами у все більш інтегрованому ЄС. Проте вони не можуть монополізувати ні формування політики Спільноти, ні представництво внутрішніх інтересів на рівні ЄС. Вирішальною особливістю сучасного полісуб'єктного управління в ЄС є те, що координація відбувається на дискретних рівнях серед спільнот великої кількості масштабів.

Використання такого режиму полісуб'єктного управління, як «неповний контракт», стало своєрідним інтелектуальним проривом, що дав змогу побудувати міст між теорією суспільного договору і економічною теорією неповного контракування в західній політичній думці та теоретично обґрунтувати функціонування різних міжнародних організацій. Залишаючись найпотужнішими політичними акторами на планеті, держави лише співпрацюючи можуть вирішити проблеми, які виникають під час взаємодії їх громадян, адже у випадку виходу за межі національних кордонів екстерналій людської взаємодії, найефективнішою є організація полісуб'єктного управління на міжнародному рівні, переважно через міжнародні організації, різні за кількістю членів, умовами формування, функціоналу тощо [35]. Постійна співпраця у великих групах потребує «сильної взаємності, яка є схильністю до співпраці з іншими та покарання (персональними затратами / втратами у вигляді санкцій) тих, хто порушує норми співпраці» [36]. Виокремлюють два протилежні контрактні типи даного режиму полісуб'єктного управління: міжнародна організація загального призначення та міжнародна організація, специфічна для певних задач.

Міжнародна організація (МО) загального призначення об'єднує надання суспільних благ для транснаціональної спільноти, що демонструє спільне розуміння, «спільний дух», або «почуття загальної ідентифікації», що сприяє конвергентній інтерпретації поведінки. Це полегшує відкритість співпраці, заснованій на суттєво неповних контрактах, які вимагають не тільки довіри до обіцянок інших акторів, а й їх розуміння. Міжнародна організація загального призначення засновується через укладання неповного контракту, орієнтованого на людей, котрі ведуть спільний спосіб життя, в очікуванні пристосування його компетенцій до проблем спільноти. Отже, МО бере участь у прийнятті рішень зі своїх повноважень щодо політик. Це форум переговорів про її місію, а також інструмент формування політики.

Полісуб'єктне управління, орієнтоване на специфічні, конкретні завдання, навпаки, мінімізує невизначеність, яка може з'явитися від суперечливого трактування. Контракт заснування та діяльності такої міжнародної організації деталізує конкретні проблеми співпраці і є значно повнішим ніж договір загального призначення. Конкретно орієнтоване управління спирається на впевненість у тому, що будь-які відмінності не можуть стати на заваді спільній праці задля вирішення нагальних проблем.

Таблиця 1. Типологізація режимів, типів та форм інституціоналізованого полісуб'єктного управління в рамках соціальних відносин

Режими	Типи	Форми
Ринок / децентралізовані відносини між суб'єктами	Децентралізація адміністративна, фінансова, політична, економічна	Повна / часткова автономія
Ієрархія відносин / централізація	Централізовані відносини «зверху донизу»	Укрупнення / злиття, вертикальне управління
Неповний контракт	Проміжний	Угоди між суб'єктами одного чи / та різних територіальних рівнів
Спільнота	Функціональна спільнота; територіально організовані спільноти	Спільноти із доступом до ресурсів загального використання; територіальні громади, общини та їх територіальні об'єднання
Комбіновані	Мережевий	Структури та правила багатофункціональної координації, співпраці, взаємодії

Джерело: складено авторами.

Хоча жоден договір не може вказати вичерпний набір обов'язків і зобов'язань сторін і передбачити всі можливі у майбутньому ситуації, ОЕСР рекомендує використовувати договір для конкретного завдання в рамках багаторівневого управління в межах країни. Зокрема, щодо міжмуніципального співробітництва рекомендується більш широке використання територіальних контрактів для підтримки розвитку функціональних зон, у т. ч. шляхом використання контрактів для підтримки конкретних пріоритетів регіонального розвитку та заохочення інвестицій, спрямованих на зв'язки між сільськими та міськими поселеннями, які містять проекти надмуніципального рівня. Окремі договірні угоди органам місцевої, регіональної та національної влади пропонується укладати для метропольних районів, груп та / або мереж муніципалітетів. Окрім того, ОЕСР пропонує використовувати контракти між рівнями влади для заповнення інформаційних фінансових та облікових лакун завдяки підвищенню рівня довіри в учасників [37].

Таким чином, основні режими, типи, форми полісуб'єктного управління, які існують в економічному середовищі, присутні і в інших сферах суспільного життя. Очевидно, розглянутий ряд не є вичерпним, а, навпаки, відкритим для нових конфігурацій взаємодії різних суб'єктів, що прагнуть знаходити взаємоприйнятні рішення задля реалізації власних / суспільних інтересів (табл. 1).

Висновки. Зазначені концептуальні міркування можуть мати практичне значення для України, адже попри російську агресію, яка триває понад дев'ять років та її широкомасштабну фазу з 24.02.2022 р., важливість покращення української моделі інституціоналізованого полісуб'єктного публічного (державного і місцевого) управління на всіх рівнях лише зростає [38]. Здійснені в Україні кроки щодо подальшої децентралізації, що супроводжуються підвищенням фінансової, організаційної, політичної спроможності до власного розвитку — шлях до подальшого розширення полісуб'єктного управління, бо органи місцевого самоврядування реально стають суб'єктами у формуванні власної політики й посилюють свій вплив на зміст державних рішень. Прийнятна взаємодія держави та громад даватиме змогу отримати потенційно позитивний ефект кожному з цих інституцій — розмежувати відповідно до нагальних завдань із розвитку зобов'язання, повноваження, відповідальність і автономію у певних сферах (субсидіарність у завданнях). Саме цими завданнями, пов'язаними зі створенням умов розвитку, підвищенням добробуту громадян, визначаються принципи, за якими має відбуватися децентралізація та побудова ефективного поліцентричного управління в українському суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Levi-Faur D. From «Big Government» to «Big Governance»? The Oxford Handbook of Governance, 2012. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199560530.013.0001>
2. Schneider V., Hyner D. Security in Cyberspace: Governance by Transnational Policy Networks. New Modes of Governance in the Global System (International Political Economy Series). Palgrave Macmillan, London, 2006. https://doi.org/10.1057/9780230372887_7
3. Kjaer A. M. Governance. Cambridge, UK: Polity Press, 2004. 256 p.
4. Hooghe L., Marks G. A postfunctionalist theory of multilevel governance. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2020. № 22(4). P. 820—826. <https://doi.org/10.1177/1369148120935303>
5. OECD. Governance in the 21st Century. OECD Publishing, Paris, 2001. <https://doi.org/10.1787/9789264189362-en>
6. Assche K., Beunen R., Duineveld M. (2015). An overview of EGT's main concepts. Evolutionary Governance Theory: Theory and Applications. P. 19—33. https://doi.org/10.1007/978-3-319-12274-8_2
7. Колодій А. Концепція публічного (нового) врядування в її застосуванні до демократичних і перехідних систем. *Демократичне врядування: Науковий вісник*. 2012. Вип. 10. С. 1—22.
8. Ткаля О. В. Розуміння належного врядування за сучасних умов. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31(70). Ч. 2. № 2. С. 125—130. <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/24>
9. Шаульська Г. М. Сучасні західні управлінські моделі. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 3. С. 111—116.
10. Jessop B. The state: government and governance. 2011. URL: <https://www.researchgate.net/publication/318085672> (дата звернення: 06.06.2022).
11. Eising R., Kohler-Koch B. The Transformation of Governance in the European Union. London: Routledge, 1999. <https://doi.org/10.4324/9780203165188>

12. Beunen R., van Assche K., Duineveld M. *Evolutionary Governance Theory: Theory and Applications*. Springer, 2015. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-12274-8>
13. Peters B. Guy. Is governance for everybody? *Policy and Society*. 2014. № 33 (4). P. 301—306. <https://doi.org/10.1016/j.polso.2014.10.05>
14. North Douglass C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, 1990.
15. Rosenau J., Czempiel E. *Governance without Government: Order and Change in World Politics (Cambridge Studies in International Relations)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511521775>
16. Heritier A., Lehmkuhl D. The shadow of hierarchy and new modes of governance. *Journal of Public Policy*. 2008. № 28. P. 1—17.
17. Börzel T. A., Risse T. Governance without a state: Can it work? *Regulation & Governance*. 2010. №4. P. 113—134. <https://doi.org/10.1111/j.1748-5991.2010.01076.x>
18. Sørensen E., Torfing J. Democratic anchorage of governance networks. *Scandinavian Political Studies*. 2005. № 28(3). P. 195—218. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2005.00129.x>
19. Khan M. *Governance and Growth: History, Ideology, and Methods of Proof. Good Growth and Governance in Africa: Rethinking Development Strategies*. SOAS. University of London, 2011. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199698561.003.0002>
20. Williamson O. E. *Markets and hierarchies analysis and antitrust implications: a study in the economics of internal organization*. New York: Free Press, 1975. 288 p.
21. Commons J. The Problem of Correlating Law, Economics, and Ethics. *Wisconsin Law Review*. 1932. № 8. P. 3—26.
22. Williamson O. The Economics of Governance. *American Economic Review*. 2005. № 95. P. 1—18. <https://doi.org/10.1257/000282805774669880>
23. Coase R. The Nature of the Firm. *Economica, New Series*. 1937. № 4/16. P. 393—7.
24. Williamson O. The Theory of the Firm as Governance Structure: From Choice to Contract. *Journal of Economic Perspectives*. 2002. № 16. P. 171—195. <https://doi.org/10.1257/089533002760278776>
25. Klijn E. H., Koppenjan J. *Governance Networks in the Public Sector*. London: Routledge, 2016. <https://doi.org/10.4324/9781315887098>
26. Coleman J. S. *Foundations of social theory*. Cambridge: Harvard University Press, 1990.
27. Jankauskas V., Seputiene J. The Relation between Social Capital, Governance and Economic Performance in Europe. *Verklas: teorija ir praktika*. 2007. №8. P. 131—138. <https://doi.org/10.3846/btp.2007.19>
28. Baycan T., Oner O. The dark side of social capital: a contextual perspective. *The Annals of Regional Science*. 2022. № 70. P. 779—798. <https://doi.org/10.1007/s00168-022-01112-2>
29. Hardin G. Extensions of «The Tragedy of the Commons». *Science*. 1998. № 280 (5364). P. 682—683. <https://doi.org/10.1126/science.280.5364.682>
30. Janssen M. A Perspective on the Future of Studying the Commons. *International Journal of the Commons*. 2022. № 16. P. 243—247. <https://doi.org/10.5334/ijc.1207>
31. Hooghe L., Marks G. *Community, Scale, and Regional Governance: A Postfunctionalist Theory of Governance*. Vol. II. Oxford University Press, 2016. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198766971.001.0001>
32. Ostrom V., Ostrom E. *Public Goods and Public Choices. Polycentricity and Local Public Economies: Readings from the Workshop in Political Theory and Policy Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999.
33. *Spatial Foresight. Local and Regional Partners Contributing to Europe 2020. Multi-level governance in support of Europe 2020*. Directorate-General for Regional and Urban Policy. European Commission. Brussels, 2015.

34. Allain-Dupré D. The multi-level governance imperative. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2020. № 22(4). P. 800—808. <https://doi.org/10.1177/1369148120937984>
35. Charbit C. From 'de jure' to 'de facto' decentralised public policies: The multi-level governance approach. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2020. № 22(4). P. 809—819. <https://doi.org/10.1177/1369148120937624>
36. Hooghe L., Lenz T., Marks G. A Theory of International Organization. A Postfunctionalist Theory of Governance. Vol. IV. Oxford: Oxford University Press, 2019.
37. Tuomela R. The Philosophy of Sociality: The Shared Point of View. Oxford: Oxford University Press, 2007.
38. Brousseau E. Contract as reference points: A new approach to contracting and implications for relationships among levels of government. 23 January 2017. EC-OECD. Seminar Series on Designing better economic development policies for regions and cities. Paris, 2017.
39. Public governance in Ukraine: Implications of Russia's war. OECD Policy Responses on the Impact of the War in Ukraine. 2022. <https://doi.org/10.1787/dc825602-en>

REFERENCES

1. Levi-Faur, David (2012). From «Big Government» to «Big Governance»? The Oxford Handbook of Governance. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199560530.013.0001>
2. Schneider, V., & Hyner, D. (2006). Security in Cyberspace: Governance by Transnational Policy Networks. In: Koenig-Archibugi, M., Zürn, M. (Eds). *New Modes of Governance in the Global System* (International Political Economy Series). Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230372887_7
3. Kjaer, Anne Mette (2004). *Governance*. Cambridge, UK: Polity Press. 256 p.
4. Hooghe, L., & Marks, G. (2020). A postfunctionalist theory of multilevel governance. *The British Journal of Politics and International Relations*, 22(4), 820—826. <https://doi.org/10.1177/1369148120935303>
5. OECD (2001). *Governance in the 21st Century*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264189362-en>
6. Assche, Kristof, Beunen, Raoul & Duineveld, Martijn (2015). An overview of EGT's main concepts. In: Beunen, Raoul, Van Assche, Kristof, Duineveld, Martijn (Eds). *Evolutionary Governance Theory: Theory and Applications*. P. 19—33. https://doi.org/10.1007/978-3-319-12274-8_2
7. Kolodiy, A. (2012). Concept of public (new) governance and its implications for democratic and transitional systems. *Democratic Governance: Academic papers collection*, 10 (10), 1—12.
8. Tkalia, O. (2020). The understanding of good governance in modern conditions. *Scientific Notes of V.I. Vernadsky Taurida National University. Series: Juridical Sciences*, 31(70), Part 2, № 2, 125—130. <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/24>
9. Shaulska, H. (2018). Modern Occidental management models. *The Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3, 111—116.
10. Jessop, B. (2011). The state: government and governance. <https://www.researchgate.net/publication/318085672>
11. Eising, R. & Kohler-Koch, B. (1999). *The Transformation of Governance in the European Union*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203165188>
12. Beunen, R., van Assche, K., & Duineveld, M. (Eds) (2015). *Evolutionary Governance Theory: Theory and Applications*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-12274-8>

13. Peters, B. Guy (2014). Is governance for everybody? *Policy and Society*, 33 (4), 301—306. <https://doi.org/10.1016/j.polsoc.2014.10.05>
14. North, Douglass C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press.
15. Rosenau, J., & Czempiel, E. (Eds) (1992). *Governance without Government: Order and Change in World Politics (Cambridge Studies in International Relations)*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511521775>
16. Heritier, A., & Lehmkuhl, D. (2008). The shadow of hierarchy and new modes of governance. *Journal of Public Policy*, 28, 1—17.
17. Börzel, Tanja A., & Risse, Thomas (2010). Governance without a state: Can it work? *Regulation & Governance*, 4, 113—134. <https://doi.org/10.1111/j.1748-5991.2010.01076.x>
18. Sørsensen, E., & Torfing, J. (2005). Democratic anchorage of governance networks. *Scandinavian Political Studies*, 28 (3), 195—218. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2005.00129.x>
19. Khan, M. (2011). Governance and Growth: History, Ideology, and Methods of Proof. In: Noman, A., Botchwey, K., Stein, H., Stiglitz, J. E. (Eds). *Good Growth and Governance in Africa: Rethinking Development Strategies*. SOAS. University of London. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199698561.003.0002>
20. Williamson, O. E. (1975). *Markets and hierarchies analysis and antitrust implications: a study in the economics of internal organization*. New York: Free Press. 288 p.
21. Commons, J. (1932). The Problem of Correlating Law, Economics, and Ethics. *Wisconsin Law Review*, 8, 3—26.
22. Williamson, Óliver (2005). The Economics of Governance. *American Economic Review*, 95, 1—18. <https://doi.org/10.1257/000282805774669880>
23. Coase, Ronald (1937). The Nature of the Firm. *Economica, New Series*, 4/16, 393—7.
24. Williamson, Óliver (2002). The Theory of the Firm as Governance Structure: From Choice to Contract. *Journal of Economic Perspectives*, 16, 171—195. <https://doi.org/10.1257/089533002760278776>
25. Klijn, Erik Hans & Koppenjan, Joop (2016). *Governance Networks in the Public Sector*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315887098>
26. Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge: Harvard University Press.
27. Jankauskas, Vidmantas & Seputiene, Janina (2007). The Relation between Social Capital, Governance and Economic Performance in Europe. *Verslas: teorija ir praktika*, 8, 131—138. <https://doi.org/10.3846/btp.2007.19>
28. Baycan, T., & Oner, O. (2022). The dark side of social capital: a contextual perspective. *The Annals of Regional Science*, 70, 779—798. <https://doi.org/10.1007/s00168-022-01112-2>
29. Hardin, Garrett (1998). Extensions of «The Tragedy of the Commons». *Science*, 280 (5364), 682—683. <https://doi.org/10.1126/science.280.5364.682>
30. Janssen, Marco (2022). A Perspective on the Future of Studying the Commons. *International Journal of the Commons*, 16, 243—247. <https://doi.org/10.5334/ijc.1207>
31. Hooghe, Liesbet & Marks, Gary (2016). *Community, Scale, and Regional Governance: A Postfunctionalist Theory of Governance*. Vol. II. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198766971.001.0001>
32. Ostrom, V., & Ostrom, E. (1999). Public Goods and Public Choices. In: *Polycentricity and Local Public Economies: Readings from the Workshop in Political Theory and Policy Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
33. Spatial Foresight (2015). *Local and Regional Partners Contributing to Europe 2020. Multi-level governance in support of Europe 2020*. Directorate-General for Regional and Urban Policy. European Commission. Brussels.

34. Allain-Dupré, D. (2020). The multi-level governance imperative. *The British Journal of Politics and International Relations*, 22(4), 800—808. <https://doi.org/10.1177/1369148120937984>
35. Charbit, C. (2020). From 'de jure' to 'de facto' decentralised public policies: The multi-level governance approach. *The British Journal of Politics and International Relations*, 22(4), 809—819. <https://doi.org/10.1177/1369148120937624>
36. Hooghe, Liesbet, Lenz, Tobias, & Marks, Gary (2019). A Theory of International Organization. A Postfunctionalist Theory of Governance. Vol. IV. Oxford University Press.
37. Tuomela, Raimo (2007). The Philosophy of Sociality: The Shared Point of View. Oxford: Oxford University Press.
38. Brousseau, E. (2017). Contract as reference points: A new approach to contracting and implications for relationships among levels of government. 23 January 2017. EC-OECD. Seminar Series on Designing better economic development policies for regions and cities. Paris, France.
39. Public governance in Ukraine: Implications of Russia's war (2022). OECD Policy Responses on the Impact of the War in Ukraine. <https://doi.org/10.1787/dc825602-en>

Стаття надійшла до редакції 23.06.2023

Ella Libanova, Academician of NAS of Ukraine, Dr. Sc. (Economics), Prof., Director
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: libanova@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7170-7159
Scopus ID: 36091519900
Researcher ID: AAZ-5395-2020

Serhiy Romaniuk, Dr. Sc. (Economics), Principal Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: rosand@i.ua
ORCID: 0000-0003-1219-1513

CONCEPTUALIZATION OF GOVERNANCE IN SOCIAL RELATIONS

The article is devoted to the generalization of theoretical views on governance as extended relations in society that are formed between subjects — natural persons and/or legal entities — when solving complex problems, overcoming which in various social spheres requires of them collective decisions and actions. The relevance of the work is due to the need to systematize modern views on the possibilities and conditions of practical application of decision-making and implementation mechanisms in multi-subject surroundings. The purpose of the article is to substantiate the universal definition of governance based on the generalization of its modern conceptions by various scientific schools. The novelty of the research is in the interpretation of governance as decision-making in multi-subject surroundings. The research methodology is based on the use of an interdisciplinary approach in outlining the most essential characteristics of decision-making process, which are the subject of numerous scientific studies of this social phenomenon.

The article summarizes modern approaches to understanding the concept of governance. Its main characteristics, which manifest when it is used in various social spheres, have been revealed. This term is defined as institutionalized decision-making, which con-

stitutes a mechanism for independent subjects to make coordinated decisions to obtain benefits determined by their interests when solving problems that would require significant efforts and resources to be overcome on one's own, or it would be impossible at all. This interpretation makes it possible to substantiate the universality of the use of decision-making in social relations; it is due to the perceived need of subjects for the joint with others search and implementation of solutions to achieve their own goals. The content-dependency inherent in modern scientific approaches is proven when the concept of governance is defined, which is determined by the specifics of relations, the peculiarities of the institutional environment of a specific social sphere. Based on the most widespread modes of institutionalized multi-subject decision-making, a classification of its types and forms is proposed. The formation of social capital within the framework of the network regime of governance is considered. A conclusion is made about the need to build social relations in the conditions of decentralization reforms in Ukraine using the mechanism of governance.

Keywords: institutionalized multi-subject decision-making, multi-subject decision-making regimes, decision-making in multi-subject surroundings.

Cite: Sova, Olena (2023). Uzghodzhennist formuvannia ta vykorystannia koshtiv mistsevykh biudzhativ Ukrainy z sotsialnyimi tsiliamy povoiennoho vidnovlennia [Concordance with the Social Goals of Post-War Recovery in the Formation and Use of Ukrainian Local Budget Funds]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (53), 54-78. <https://doi.org/10.15407/dse2023.03.054>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.03.054>

УДК 336.14:352

JEL Classification: O23, H56, H71, H72, R11

ОЛЕНА СОВА, канд. екон. наук, доцент, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: sovy@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6386-6432

Scopus ID: 57225029294

УЗГОДЖЕНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ КОШТІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ УКРАЇНИ З СОЦІАЛЬНИМИ ЦІЛЯМИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Актуальною темою в нестабільних соціально-економічних умовах є дослідження результатів реформування системи міжбюджетних відносин в Україні з позицій ступеня участі місцевого самоврядування в розв'язанні проблем розвитку регіонів. Із застосуванням методів систематизації, аналізу, логічного узагальнення тощо в статті, стираючись на положення нормативно-правових актів, проведено оцінку зрушень у структурі доходів місцевих бюджетів і в складі профінансованих програм. Метою статті є представлення й обґрунтування змін у джерелах надходжень до місцевих бюджетів України й трансформації напрямів видатків для цілей післявоєнного відновлення. Наведено варіанти поділу країни на функціональні типи територій для стимулювання їхнього прямого фінансування з акцентом на закріпленій нормі про обов'язковість розробки стратегії розвитку для кожної громади. Отримані висновки щодо шляхів підвищення економічної спроможності місцевих бюджетів засобами публічного управління та соціальної взаємодії в повоєнний час формують наукову новизну дослідження. Проаналізовано доходи та видатки місцевих бюджетів за 2018—2022 рр. Виокремлено статті міжбюджетних трансфертів з наданням пропозицій щодо впровадження системи вертикально-горизонтального вирівнювання спроможності громад. Визначено важелі впливу громадського сектору на процеси розподілу коштів місцевих

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

бюджетів задля посилення соціальних зв'язків і нарощення соціального капіталу територіальних громад. Наголошено на необхідності посилення міждержавного партнерства в процесі повоєнного відновлення країни й імплементації європейського досвіду законодавчого регулювання регіонального розвитку. Окреслено можливості застосування в Україні європейської концепції «S3» як політики визначення пріоритетів розвитку регіонів на засадах смарт-спеціалізації. Аргументовано переваги проведеної реформи бюджетної децентралізації та її наступні кроки. Надано пропозиції щодо заходів поліпшення комунікаційної політики між державною владою, органами місцевого самоврядування та територіальними громадами.

Ключові слова: місцеві бюджети, територіальні громади, добробут, фінансове вирівнювання, децентралізація, соціальні послуги, економічний розвиток.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Всі місцеві бюджети є самостійними ланками бюджетної системи України, що забезпечено закріпленням за ними відповідних джерел надходжень, правом місцевих органів влади визначати напрями використання бюджетних коштів. Місцеві ради наділені правом незалежно одна від одної розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети. Для вирішення регіональних проблем потреби територіальних громад мають розподілятися за пріоритетами та співвідноситись із наявними ресурсами. Стимулювання органів місцевої влади до наповнення місцевих бюджетів розкриє фінансовий потенціал відповідної території. В період дії воєнного стану слід достеменно обґрунтовано обирати бюджетні інструменти для отримання максимального результату від витрачання бюджетних коштів.

Стратегія соціально-економічного розвитку регіонів у повоєнний час має спиратись на професійне публічне управління в поєднанні з раціональним розподілом повноважень представників державної і місцевої влади. Фінансово потужні місцеві бюджети забезпечать не лише вищий рівень життя мешканців, а кумулятивно й суспільного добробуту загалом. Отже, актуальності набувають питання ефективного використання ресурсів місцевих бюджетів і пошуку фіскальних резервів для цілей відновлення гідних умов життя по всій Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних і практичних аспектів успішності моделей міжбюджетних відносин присвячено статті G. Abuselidze (Г. Абуселідзе) [1], J. Benveniste (Дж. Бенвеністе) і S. Mizrahi (Ш. Мізрахі) [2], T. Bergström (Т. Бергстрем), J. Franzke (Дж. Францке) та ін. [3]. Аналітичні матеріали щодо формування та виконання місцевих бюджетів в Україні представлено в працях Ф. Ткачик (F. Tkachuk) [4], О. Крайник (O. Krainyk) і О. Федорчак (O. Fedorchak) [5], Л. Лисяк (L. Lysiak) і С. Качули (S. Kachula) [6], Л. Петик (L. Petyk) і Д. Корень (D. Koren) [7] тощо. Але виклики військового часу корегують можливості дохідного наповнення казни та зміщують акценти подальших розробок у напрямок підвищення ефективності розподілу бюджетних коштів задля потреб повоєнного відновлення.

Метою дослідження є визначення зрушень у джерелах надходжень до місцевих бюджетів України й напрямках їх використання для досягнення соціально-економічних цілей повоєнного відновлення.

Наукову новизну отриманих результатів репрезентують аналітичні висновки щодо причин і наслідків посилення менеджменту місцевого самоврядування в Україні задля подолання асиметрії формування бюджетного потенціалу регіонів у процесі реформи міжбюджетних відносин.

Матеріали та методи. В 2015 р. в Україні було закладено законодавчі основи для стимулювання територіальних громад до формування спроможних об'єднань і переходу від тріступеневої до двоступеневої бюджетної системи. Такі прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом у 2016 р. мали лише 159 об'єднаних територіальних громад [8]. 25 жовтня 2020 р. відбулося голосування на місцевих виборах у громадах, створених відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України, тобто адміністративно. Термін «об'єднана територіальна громада» (ОТГ) втратив свою актуальність, оскільки всі громади стали об'єднаними, й відтоді вживається словосполучення «територіальна громада» (ТГ). Станом на 01.03.2023 р. в Україні внаслідок об'єднання жителів суміжних сіл, селищ і міст утворено 1439 ТГ [8].

Нормативно-правовим підґрунтям функціонування ТГ є:

1. Бюджетний кодекс України № 2456-VI від 08.07.2010 р.
2. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» № 157-VIII від 05.02.2015 р.
3. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» № 1508-VII від 17.06.2014 р.

Методичною основою дослідження є індукція, дедукція, систематизація, наукова абстракція — для узагальнення прогресу бюджетної децентралізації в Україні та визначення наступних кроків процесу реформування, методи динамічного та порівняльного аналізу, логічного узагальнення — для оцінки та інтерпретації фактичних даних щодо надходжень і видатків місцевих бюджетів, графічний метод — для наочного відображення результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу. Диспропорції в темпах розвитку територій перешкоджають модернізації економіки країни, налагодженню соціальної взаємодії, що призводить до відмінностей показників рівня та якості життя населення в різних регіонах України. Внаслідок реформування системи міжбюджетних відносин місцеві громади отримали можливості формувати фінансово спроможні місцеві бюджети. Саме бюджет як план доходів і видатків є інструментом прийняття рішень щодо пріоритетів і цілей гармонійного розвитку регіонів.

Кількість місцевих бюджетів станом на 01.03.2023 р. склала 1597 [9], із них взаємовідносини з Державним бюджетом України мають:

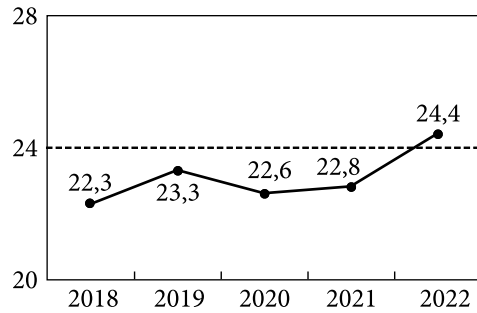

Рис. 1. Коефіцієнт бюджетної децентралізації за доходами бюджетів, 2018—2022 рр., %

Джерело: побудовано за даними [10].

- 24 обласні бюджети і бюджет міста Києва;
- 119 районних;
- 1439 бюджетів ТГ.

Варто відмітити, що в 2022 р. значно зросла частка місцевих бюджетів у доходах Зведеного бюджету України, що демонструє коефіцієнт бюджетної децентралізації (рис. 1).

Консолідований обсяг фінансових ресурсів місцевих бюджетів має висхідний тренд, чому сприяла в 2022 р. низка суттєвих новацій у бюджетному розподілі доходів. Усталення позицій формування доходів підвищить рівень фінансової забезпеченості місцевих бюджетів, зменшить потребу в міжбюджетних трансфертах, що згодом зведе до мінімуму кількість дотаційних бюджетів. Подана на рис. 1 інформація засвідчує позитивну тенденцію до зростання ступеня участі місцевого самоврядування в розв'язанні проблем розвитку регіонів. Отже, відбувається розширення фінансових можливостей місцевих рад, що робить доступним виконання ширшого кола соціально-економічних завдань і дає змогу закласти підвалини фінансової самодостатності ТГ. Аналіз і трактування потенційних можливостей муніципального менеджменту має враховувати реалії трансформацій цього інституту в сучасних умовах України. Рівень централізації бюджетних ресурсів поступово зменшується, укріплюючи фінансову спроможність органів місцевого самоврядування (ОМС) різних рівнів виконувати власні та делеговані повноваження, забезпечувати стійкий розвиток регіонів і територій.

У 2020 р. законопроектом № 4298 «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації»» були заплановані зміни до системи нагляду за прийняттям рішень органами місцевої влади та їх законністю шляхом введення інституту префекта: адміністрації з префектурними повноваженнями. Але в умовах війни реалізація завдань подальшого реформування системи місцевого самоврядування в Україні є доволі обмеженою.

За нормами Закону України «Про правовий режим воєнного стану» 24 лютого 2022 р. Указом Президента України «Про утворення військових

адміністрацій» було сформовано 24 обласні військові адміністрації і Київську міську військову адміністрацію як тимчасовий захід систематизації управлінських функцій влади для забезпечення оборони, громадської безпеки та нормалізації життєдіяльності населення.

Міністерство розвитку громад та територій України ще в 2021 р. розробило план поділу країни на десять функціональних типів територій для стимулювання їхнього прямого фінансування, а не спрямування фінансових потоків на розвиток областей, як було раніше. Це: 1) гірські території Українських Карпат; 2) макрорегіон «Азов — Чорне море»; 3) прикордонні регіони; 4) прикордонні території у несприятливих умовах; 5) тимчасово окуповані території України; 6) природоохоронні території (смарагдова мережа); 7) міські агломерації; 8) центри економічного розвитку; 9) монофункціональні старопромислові міста; 10) сільські території у несприятливих умовах. Доцільність такого підходу після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну втрачає сенс. Увага переноситься на проблеми відновлення регіонів, відбудову зруйнованих територій, подолання наслідків бойових дій, що потребуватиме значних фінансових ресурсів. Реальне планування та відновлення України здійснюватиметься в правовому полі відповідно до кращої європейської практики законодавчого регулювання регіонального розвитку.

Закон України № 2389-IX від 09.07.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» (законопроект № 5323) є впевненим кроком до вдосконалення державної регіональної політики. Ним запроваджено ефективну та прозору схему стратегічного планування за трирівневою системою: «державна стратегія — регіональні стратегії — стратегії громад». Введено норму обов'язкової розробки стратегії розвитку для кожної громади. Визначено чотири функціональні типи територій для відновлення та стимулювання розвитку регіонів [11]:

- території відновлення;
- полюси економічного зростання;
- території з особливими умовами для розвитку;
- території сталого розвитку.

Розпочата до війни реформа місцевого самоврядування і територіальної організації влади набула у воєнний час ще нових завдань, які потребують рішень у правовій площині. Верховна Рада України 12 травня 2022 р. схвалила законопроект № 7269 «Про внесення змін до Закону України “Про правовий режим воєнного стану” щодо функціонування місцевого самоврядування у період дії воєнного стану», в якому закріплені основи належного та безперервного функціонування ОМС в умовах воєнного стану, принципи прийняття оперативних рішень стосовно життєдіяльності громад. Тепер одноосібні рішення очільників ТГ можливі в таких напрямках [12]:

- передача коштів з місцевого бюджету на потреби ЗСУ;
- боротьба зі стихійними лихами та епідеміями;
- поводження з небезпечними відходами;
- звільнення земельних ділянок комунальної власності від незаконно розміщених тимчасових споруд;
 - обстеження будівель і споруд, пошкоджених унаслідок бойових дій;
 - демонтаж будівель і споруд, які визнані аварійно-небезпечними і такими, що становлять загрозу життю людей.

Рушієм повоєнної відбудови є органи управління громадами, та для успішної децентралізації влади мають бути чітко встановленими повноваження, ліміти відповідальності та джерела грошових ресурсів. Найбільш очікуваним у цьому аспекті є проект Закону України № 8056 «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення повноважень органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у період дії воєнного стану», оскільки допоможе вирішити колізії, які мають місцеві ради через утворення в ТГ військових адміністрацій.

Важливим є й законопроект № 5655 щодо цифровізації більшості процесів у містобудівній сфері, що дасть змогу створювати дійсно якісне життєве середовище на місцевому рівні та запобігати спокусливим корупційним ризикам.

За сприяння Асоціації міст України (АМУ) закладено базис взаємодії громад, що дозволило їм виступати з єдиною позицією у спілкуванні із державною владою, іноземними об'єднаннями муніципалітетів і міжнародними організаціями. Регіональне партнерство сприяє обміну досвідом, вдосконаленню соціального діалогу на місцевому рівні, підвищує ступінь довіри та згуртованості в суспільстві. Зростання довіри відбувається завдяки: задоволенню населення якістю отриманих послуг; політичній безпеці та відчуттю економічної захищеності; розумінню користі від євроінтеграційних процесів; громадянському оптимізму; унаочненню ефективності проведених реформ у місцевості.

Україна на її шляху до зміцнення місцевого самоврядування отримує солідарну підтримку світу. Керівником програм з розвитку місцевого самоврядування і децентралізації влади Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) зазначено, що реформа децентралізації — одна з найуспішніших і найважливіших реформ України. Наступними кроками мають стати оновлення законодавства про транскордонне співробітництво громад, прийняття законопроекту про службу в ОМС, розробка закону про відновлення публічної влади на звільнених від російських загарбників територіях.

Діє програма з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності й розвитку — «U-LEAD з Європою». Проект фінансується ЄС та його державами-членами — Данією, Естонією, Німеччиною, Польщею,

Словенією й Швецією, і має на меті становлення прозорого, публічного та багаторівневого врядування в Україні, яке відповідає потребам наближення послуг до громадян.

Для посилення соціальної взаємодії та згуртованості в суспільстві пріоритетного значення набувають економічні досягнення, трансформовані в параметри якості життя [13, с. 74]. Сприятиме економічному зростанню в громадах і підвищенню суспільного добробуту розкриття потенціалу регіонів через упровадження концепції «S3» (*Smart Specialisation Strategy*). Смарт-спеціалізація є політикою інноваційного регіонального розвитку Євросоюзу. Стратегічними її цілями визначено згладжування міжрегіональних контрастів за допомогою активізації науково-дослідних розробок, виявлення конкурентних переваг, заохочення інноваційного партнерства. Координація дій науковців, бізнесових структур і суспільства посилює локальні можливості, сприяє ефективності місцевих громад, забезпечує сталий розвиток країни загалом. На регіонально-галузевих рівнях звичайно будуть відмінності за інституційними характеристиками, але втілення наукоємних і високопродуктивних виробничих процесів забезпечить основу для інновацій у всіх секторах економіки держави.

Зараз постає чимало критичних викликів перед вітчизняними демократичними інститутами: забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку, відновлення пошкодженої інфраструктури, апробація механізмів досягнення енергоефективності економіки, просування цифрових технологій, попередження дисбалансів у темпах розвитку громад.

Власні бюджетні надходження є основою для надання місцевими громадами суспільних благ і послуг. KSE Агроцентр і Всеукраїнська асоціація громад за даними опитування голів 474 ТГ оцінили стійкість громад до викликів воєнного часу та їхні стратегії подолання кризи [14]. Раніше незнані фінансові, матеріально-технічні, міграційні й адміністративні проблеми постали перед ОМС. Щоб залишатися стійкими під час війни, громадам необхідно підтримувати достатній рівень фінансових надходжень. Постає необхідність економічної переорієнтації та економії ресурсів, щоб задовольнити зростаючі потреби населення в соціальному захисті, належній інфраструктурі, облаштуванні житла, долати ризики зростання бідності та безробіття.

Після першого повного місяця війни лише $\approx 30\%$ опитаних ТГ повідомили, що їхні доходи не зменшилися порівняно із запланованими сумами. Водночас 40% повідомили про падіння доходів більш ніж на 10% , а кожна п'ята громада оцінила зменшення надходжень бюджету більш ніж на 30% від запланованих доходів (табл. 1).

Загалом лише кожній десятій громаді протягом березня—травня 2022 р. вдалося збільшити надходження до бюджету на суму, що перевищує рівень інфляції (довідково: на кінець травня це 18%).

Повномасштабна війна в Україні посилила позиції місцевого самоврядування, зокрема завдяки значному збільшенню обсягів фінансової частини самостійних бюджетів. Розпорядження ОМС своїми автономними фінансовими ресурсами дозволило оперативно забезпечувати діяльність тероборони, будувати укріплення, підтримувати релокований бізнес, розмістити внутрішньо переміщених осіб (ВПО), доставляти гуманітарні вантажі, здійснювати матеріально-технічну допомогу Збройним силам України, залучати іноземних донорів для екстреної організації укриттів і пунктів незламності.

Громадянська активність є одним із показників соціальної згуртованості суспільства, який разом із інвестуванням у соціальні права, дотриманням принципів соціальної відповідальності, розбудовою безпечного майбутнього є засобами прогресивного розвитку громади.

Де-юре, в розподілі коштів місцевого бюджету може брати активну участь і громадський сектор через: консультації з громадськістю; громадські слухання; офіційні звернення громадян; е-петиції; місцеві ініціативи; бюджет участі (громадський бюджет). Де-факто, громадянська активність спостерігається лише в поданні проектів до громадського бюджету. ОМС виділяють обсяги фінансування, а мешканці самостійно пропонують варіанти й обирають ініціативи до втілення в життя. На успіх такого заходу впливає проінформованість громадян про перелік проектів і залученість до голосування широкого кола осіб. Проте бюджет участі складає лише до 1 % від доходів місцевого бюджету та передбачений не у кожній громаді. В інтересах будь-якої ТГ є налагодження діалогу та бачення громадян не лише в якості робочої сили, але й як соціального капіталу. Результативність співробітництва залежить від вмотивованості учасників процесу, солідарності поглядів представників різних гілок влади в громаді, а публічність є запорукою ефективного прийняття рішень.

Таблиця 1. Власні доходи бюджетів вибірки ТГ, березень—травень 2022 р., %

Зміни бюджетних доходів відносно планових значень	ТГ поза зоною бойових дій	ТГ у зоні бойових дій	ТГ, що постраждали від російської окупації
Впали на 0—9 %	23	12	13
Впали на 10—29 %	21	26	18
Впали на 30—49 %	8	24	30
Впали на 50—69 %	3	20	22
Впали на понад 70 %	1	3	4
Без змін	43	15	13
Важко сказати	1	—	—

Джерело: побудовано за даними [14].

Системне та поступове втілення забезпечить ефективний рух до якіснішого надання послуг населенню при збереженні меж відповідальності. Актуальним є завдання формування нової моделі надання соціальних послуг як результату плідної партнерської співпраці закладів соціальної сфери, відповідних підрозділів виконавчих місцевих органів, а також органів правопорядку [15, с. 69].

Генезис соціальних явищ виводить на перший план показник довіри та мережу міжособистісних стосунків як локомотиви нарощення соціального капіталу. Громади, які проявляють більшу активність і залученість у покращення місцевого життя, позиціонуються як більш згуртовані. Інклюзія, співпраця задля досягнення спільного блага, здатність мешканців бути соціально відповідальними формують засади сучасного демократичного суспільства. В умовах війни гостро постають питання соціалізації ВПО, налагодження взаємозв'язків, забезпечення їх комфортного перебування в нових громадах.

Специфіка розподілу в Бюджетному кодексі України податків і зборів між бюджетами різних рівнів зумовлює місце того чи іншого джерела доходів у структурі фондів місцевих бюджетів. Наприклад, податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) надходить лише до бюджетів ТГ, міст обласного значення, районних і обласних бюджетів. А сільські, селищні бюджети та бюджети міст районного значення функціонують переважно за рахунок місцевих податків.

З 9 липня 2022 р. почав діяти Закон України від 19.06.2022 р. № 2308-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування військовим збором грошового забезпечення військовослужбовців та інших осіб, які беруть безпосередню участь у бойових діях в умовах воєнного стану», яким не підлягають оподаткуванню військовим збором доходи згаданих категорії військових (довідково: військовий збір належить до доходів загального фонду Державного бюджету України). Після тривалих дискусій залишається без змін у 2023 р. порядок стягнення з військовослужбовців ПДФО.

Правління Асоціації міст України в квітні 2022 р. виступило категорично проти пропозицій деяких фракцій зменшити відсоток зарахування до місцевих бюджетів ПДФО. Адже серед стабільних джерел надходжень залишився саме він, а через згортання бізнесової діяльності на багатьох територіях і переїзду робітників обсяги нарахованого податку суттєво зменшилися (станом на 1 березня 2023 р. загальна кількість громадян України, які перебувають за кордоном, становить близько 8 млн осіб, у т.ч. дорослих 5,9 млн [16]; всередині країни зареєстровано майже 5 млн ВПО [17]). Це частково компенсувалося надходженням ПДФО військовослужбовців, оскільки суми їхнього грошового забезпечення та інших виплат у період дій воєнного стану суттєво зросли.

Також висловлено ідею щодо повернення всіх джерел надходжень місцевих бюджетів, щоб ТГ могли ефективно функціонувати під час війни. Території, на яких економіка працює, не потрібно звільняти від земельного податку, орендної плати за землю, податку на нерухоме майно, єдиного податку та інших місцевих зборів. За підрахунками, місцева влада потребуватиме щомісячно 32 млрд грн [18].

Після податкових надходжень другу позицію за питомою вагою в доходах місцевих бюджетів займають кошти, які передаються у вигляді дотацій і субвенцій — це міжбюджетні трансферти. Видами дотацій є: базова та реверсна, призначені для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій; стабілізаційна, яка надається для компенсації диспропорцій бюджетів; додаткові дотації на окремі цілі. Для субвенцій, що надходять з державного бюджету до місцевих, характерна конкретна мета і встановлений КМУ порядок використання (наприклад, придбання медикаментів, модернізація інфраструктури ТГ тощо). Але обмеженість цілей використання субвенцій компенсується їхньою кількістю, наприклад, у 2020 р. місцеві бюджети отримали з державного бюджету 53 види субвенцій, у 2019 — 42 види, в 2018 — 34, а в 2017 — 27. Видатки з місцевих бюджетів за рахунок трансфертів проводять із урахуванням їх цільового спрямування.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13.03.2022 р. № 267 «Деякі питання затвердження документів та казначейського обслуговування в умовах воєнного стану» передбачено, що перерахування реверсної дотації до державного бюджету з місцевих бюджетів територій, на яких введено воєнний стан, не здійснюється. Разом з тим не були внесені зміни щодо перегляду річного обсягу реверсної дотації з місцевих бюджетів.

Постановою КМУ від 19.07.2022 р. № 811 внесені зміни до Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на реалізацію проектів у рамках Програми з відновлення України, затверджених постановою КМУ від 15.12.2021 р. № 1324. Змінами передбачено, що субвенція надається для забезпечення здійснення заходів щодо відновлення соціальної та житлової інфраструктури на територіях, де органи державної влади здійснюють свої повноваження в повному обсязі (підконтрольна Україні територія), метою яких є подолання наслідків збройної агресії.

У процесі розгляду показників платоспроможності ТГ виявлено негативний вплив наявності базової дотації, якщо її розмір по відношенню до власних доходів місцевого бюджету перевищує 50 % сумарних надходжень. Найбільше таких дотацій отримують громади Донецької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської та Одеської областей. У 40 % громад частка власних доходів у бюджеті становить менше половини. Питома вага базової дотації на рівні 20—30 % уже є некритичною для бюджету, значення в інтервалі 30 %—50 % свідчить про низький рівень його фінансової

Таблиця 2. Рівень дотаційності бюджетів ТГ, 2020—2021 рр., %

Група	ТГ з чисельністю населення	Рівень дотаційності бюджетів, %		
		2020	2021	2021
		max рівень	max рівень	усереднено
1	більше 15 тис. осіб	54,4	59,8	10,4
2	від 10 тис. до 15 тис. осіб	61,5	61,9	16,2
3	від 5 тис. до 10 тис. осіб	64,0	62,5	16,5
4	до 5 тис. осіб	60,6	58,9	11,2
5	ТГ – міста обласного значення	22,0	28,1	7,3
У середньому по Україні		13,4		

Джерело: побудовано за даними [19].

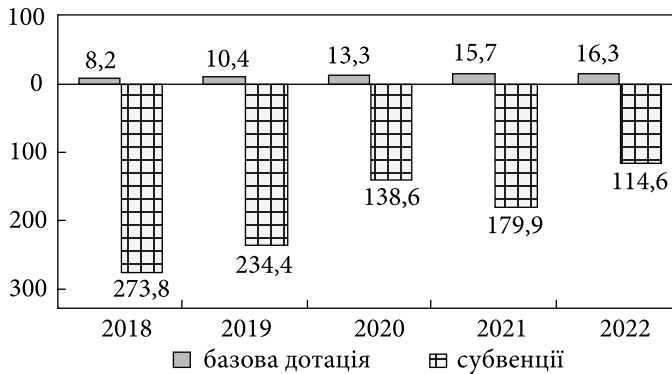

Рис. 2. Базова дотація та субвенції з Державного бюджету України місцевим бюджетам, 2018—2022 рр., млрд грн
Джерело: побудовано за даними [21].

спроможності, більше 50 % — про критичний. У 2021 р. 75 % громад отримали базову дотацію, 15 % — перерахували реверсну дотацію до Державного бюджету України, 11 % громад були бездотаційними.

Відобразимо рівень дотаційності бюджетів в усередненому вигляді та максимальні значення показника по ТГ України в 2020 та 2021 роках (табл. 2).

Суттєвих зрушень, як видно з даних таблиці 2, не відбувалося. В абсолютному значенні найбільше базових дотацій у 2021 р. отримали Лисичанська, Дрогобицька, Костянтинівська, Камінь-Каширська, Хустська, Торецька, Слов'янська, Волноваська, Олександрійська міські громади та Біловодська селищна громади [20]. Система дотацій повертає частину грошей з громад, де люди працевлаштовані та сплачуються податки з заробітних плат, у громади, де люди проживають.

Звернімося до фактичних показників зміни сум базових дотацій і субвенцій протягом 2018—2022 років (рис. 2).

Значна залежність ТГ від міжбюджетних трансфертів впливає на своєчасність і якість соціальних послуг, які фінансуються ОМС, а також ускладнює планування та реалізацію інфраструктурних проєктів.

Горизонтальне вирівнювання спроможності ТГ здійснюється з урахуванням таких параметрів:

- кількість населення;
- надходження сум ПДФО;
- індекс податкоспроможності бюджету.

Механізм передбачає, що місцеві бюджети з рівнем надходжень нижче 0,9 середнього показника по Україні отримують базову дотацію (80 % суми, необхідної для досягнення показника 0,9) для підвищення рівня їх забезпеченості. Для місцевих бюджетів із рівнем надходжень у межах від 0,9 до 1,1 вирівнювання не здійснюється. Водночас із бюджетів зі значним рівнем надходжень на одного мешканця передбачена реверсна дотація до державного бюджету в обсязі 50 % перевищення індексу податкоспроможності 1,1 до середнього значення по Україні [22].

Невідповідність перерозподілу ресурсів і повноважень між органами державної, регіональної та місцевої гілок влади породжує розбіжності в трактуванні порядку розрахунку індексу податкоспроможності, що використовується для горизонтального фінансового вирівнювання. Метод горизонтального вирівнювання бюджетів має працювати як інструмент виявлення проблемних дотаційних громад для того, щоб вони отримували вчасно допомогу.

АМУ спільно з експертами подали до програм урядового Плану відновлення України, представленого в Луганю, пропозиції про перехід в умовах війни та післявоєнної відбудови з горизонтальної системи вирівнювання спроможності громад на вертикально-горизонтальну. Цей крок збереже стимули для громад-донорів нарощувати свої доходи, підтримає дотаційні громади до межі спроможності, щоб ті не перебували на утриманні інших.

Вертикальне вирівнювання зобов'язує ОМС нарощувати та ефективно використовувати власний доходний потенціал, покладає відповідальність за фінансування надання відповідних послуг населенню. Таким чином відбувається процес вирівнювання доходів із видатками в рамках одного бюджету. Отже, система вертикально-горизонтального вирівнювання спроможності громад підвищить зацікавленість керівників ТГ залучати додаткові кошти до ввіреного бюджету та розширювати власну базу оподаткування.

Підсумовуючи, відмітимо, що перші позиції у складі доходів місцевих бюджетів довоєнного періоду займали ПДФО ($\approx 40\%$) та міжбюджетні трансферти ($\approx 35\%$), а ще в першій п'ятірці за результатами виконання розпису бачимо єдиний податок ($\approx 8\%$), податок на майно ($\approx 8\%$), акцизний податок ($\approx 3\%$) (табл. 3).

Розглядаючи дані табл. 3, бачимо суттєві зрушення в питомій вазі податкових надходжень — зростання з 48 % у 2019 р. до 61 % у 2020—2021, та в частці міжбюджетних трансфертів у структурі доходів місцевих бюджетів — зменшення з 46 % до 34 % за вказаний період часу. Це підтверджує

Таблиця 3. Структура фактичних доходів місцевих бюджетів України, 2019—2021 рр.

Складові надходжень	2019		2020		2021		2021 / 2019	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
податкові надходження, в т. ч.:	270 546	48	285 572	61	346 713	61	76 167	+28
ПДФО і військовий збір	163 587	29	177 826	38	212 230	37	48 643	+30
податок на прибуток підприємств	10 025	2	9766	2	16 093	3	6068	+61
рентна плата	4953	1	4678	1	8569	1	3616	+73
акцизний податок	13 896	2	14 430	3	17 849	3	3953	+28
екологічний податок	2149	0	2142	0	2073	0	-76	-4
податок на майно	36 879	7	37 826	8	43 243	7	6364	+17
збір за паркування транспортних засобів	68 636	12	99	0	127	0	-68 509	-100
туристичний збір	151	0	172	0	244	0	93	+62
єдиний податок	33 599	6	37 241	8	46 282	8	12 683	+38
неподаткові надходження, в т. ч.:	26 105	5	21 463	5	27 183	5	1078	+4
доходи від власності та підприємницької діяльності	1250	0	950	0	1678	0	428	+34
адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної діяльності	4538	1	4414	1	4803	1	265	+6
інші неподаткові надходження	2479	0	1992	0	1812	0	-667	-27
власні надходження бюджетних установ	17 613	3	13 996	3	18 890	3	1277	+7
доходи від операцій з капіталом	2929	1	3473	1	3462	1	533	+18
надходження від органів державного управління (міжбюджетні трансферти)	260 302	46	160 177	34	202 733	34	-57 569	-22
РАЗОМ	560 528	100	471 480	100	580 699	100	20 171	+4
крім того, надходження від ЄС, урядів іноземних держав, міжнародних організацій	44	—	146	—	36	—	-8	-18

Джерело: побудовано за даними [21], [23] та авторські розрахунки.

позитивний прояв реформи децентралізації в обох напрямках: нарощення власного потенціалу розвитку територій та подолання регіонами залежності від грантів державного бюджету на шляху до фінансової самодостатності органів місцевого самоврядування.

За іншими позиціями доходів місцевих бюджетів змін не відбулося. З початком війни спостерігаємо флюктуаційні процеси в структурі надходжень протягом усього 2022 р. (табл. 4).

Упродовж 2022 р. лише обсяги надходжень ПДФО до місцевих бюджетів мали значний додатній приріст. Цьому сприяло збільшення нормативу зарахування податку з 60 % до 64 % (з початку 2022 р.). Другою причиною було зростання відрахувань із доходів військовослужбовців. У структурі загального та спеціального фондів (із трансфертами) ПДФО складає 49 %, тоді як у 2019 р. ця частка дорівнювала 29 %.

Таблиця 4. Структура доходів місцевих бюджетів України за 2022 р.

Складові надходжень	2022 план		2022 факт		2022 ф. / 2021 ф.
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн
податкові надходження, в т. ч.:	389 976	67	393 461	71	46 748
ПДФО і військовий збір	259 062	44	272 245	49	60 015
податок на прибуток підприємств	13 574	2	13 512	2	-2581
рентна плата	8094	1	8741	2	172
акцизний податок	15 790	3	13 082	2	-4768
екологічний податок	1732	0	1575	0	-498
податок на майно	42 400	7	36 791	7	-6452
збір за паркування транспортних засобів	140	0	102	0	-25
туристичний збір	206	0	186	0	-58
єдиний податок	48 977	8	47 226	9	944
неподаткові надходження, в т. ч.:	18 522	3	22 041	4	-5142
доходи від власності та підприємницької діяльності	1148	0	1312	0	-366
адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної діяльності	4553	1	4271	1	-532
інші неподаткові надходження	758	0	1194	0	-617
власні надходження бюджетних установ	16 620	3	15 263	3	-3626
доходи від операцій з капіталом	3769	1	2276	0	-1186
надходження від органів державного управління (міжбюджетні трансферти)	170 965	29	136 754	25	-65 980
РАЗОМ	583 233	100	554 531	100	-26 168
крім того, надходження від ЄС, урядів іноземних держав, міжнародних організацій	218	—	223	—	187

Джерело: побудовано за даними [21] та авторські розрахунки.

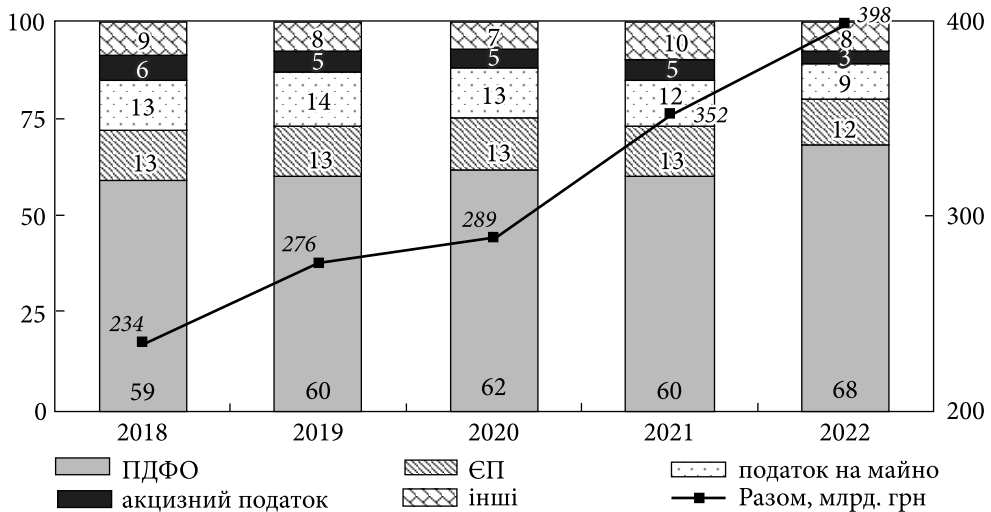

Рис. 3. Структура доходів загального фонду місцевих бюджетів (без трансфертів), 2018—2022 рр., %

Джерело: побудовано за даними [23].

Єдиний податок, приріст якого на 24 % у 2021 р. порівняно з 2020 р. показав стрімку тенденцію до зростання, наповнив єдиний казначейський рахунок у 2022 р. лише на 2 % більше ніж у 2021 р. Серед причин можна назвати припинення діяльності окремих ФОП у період воєнного стану, перехід майже 4,8 тис підприємців на оподаткування за ставкою 2 %. Але в структурі доходів місцевих бюджетів єдиний податок протягом 2020—2022 рр. має частку в 8—9 %.

Щодо інших статей доходів, то скорочення на 27 % надходжень акцизу пояснюється запровадженням нульової ставки податку з березня 2022 р. до кінця військового стану (але не пізніше 1 липня 2023 р.). Після цього ставка ПДВ повернеться до рівня 20 %, а акцизи — до 213 євро та 140 євро за 1000 л на бензин і дизель відповідно. В розпорядженні громад на 2023 р. залишено 13,4 % від сум акцизу пального.

Податок на майно, зокрема в частині плати за землю, втратив 15 % у 2022 р. порівняно з даними виконання бюджетів у 2021 р. через уже існуючу заборгованість, неплатоспроможність власників або орендарів земельних ділянок, перебування платників податку за кордоном.

Питома вага ПДФО в структурі доходів загального фонду без урахування міжбюджетних трансфертів у 2022 р. склала 68 % (рис. 3). Це максимальний показник за аналізований період. Протягом 2018—2021 рр. частка коливалася в межах 59—62 %.

Ще одним вагомим джерелом доходів місцевих бюджетів є єдиний податок — стабільні 13 % протягом аналізованого періоду. Від 9 % до 14 % коливалась питома вага податку на майно, а мінімальний показник був

Рис. 4. Структура доходів за видами бюджетів (без трансфертів), 2018—2022 рр., млрд грн
Джерело: побудовано за даними [24].

зафіксований у 2022 р. Акцизний податок займає четверту позицію в структурі доходів загального фонду місцевих бюджетів і демонструє спадну динаміку — від 6 % у 2018 р. до 3 % у 2022. Приріст доходів загального фонду місцевих бюджетів без трансфертів у 2022 р. на 13 % (з 352 млрд грн до 398 млрд грн) у порівнянні з 2021 р. зумовлений переважно значним ростом ПДФО (+23,8 %), що дало можливість компенсувати втрати від надходжень плати за землю (-21,4 %).

Ефективно розпоряджаючись отриманими фінансовими ресурсами, громади довели свою компетентність і здатність виконувати повноваження районного рівня місцевої влади. Результативність проведених реформ децентралізації на місцевому рівні простежується завдяки приросту надходжень бюджетів ТГ із року в рік (рис. 4).

Ризики порушення фінансової стійкості місцевих бюджетів залишаються високими через можливе загострення воєнної ситуації, зміни в оподаткуванні, падіння ділової активності та інші [25, с. 145].

Видатки з місцевих бюджетів проводяться лише на завдання, визначені в статтях 89—91 Бюджетного кодексу України (БКУ). У період воєнного стану змінами до БКУ від 15.03.2022 р. № 2134-IX передбачено низку коректив, що впливають на виконання місцевих бюджетів, наприклад: не застосовуються вимоги щодо передачі коштів між загальним і спеціальним фондами бюджету виключно в межах бюджетних призначень шляхом прийняття рішення про місцевий бюджет (ч. 7 ст. 13, ст. 23 БКУ); призупинено дію норми щодо складання прогнозу місцевих бюджетів як документа середньострокового бюджетного планування (ст. 75¹) [26]. Не вимагається узгодження рішень щодо передачі трансфертів на утримання об'єктів спільного користування, на виконання інвестиційних проєктів.

Продовжимо аналіз структури тепер видатків місцевих бюджетів України із виокремленням трирічного довоєнного часу та періоду дії воєнного стану. Найбільшу частку в структурі видатків місцевих бюджетів 2019—2021 рр. займали видатки на освіту (табл. 5). Приріст сум фінансування становив 30 %. Порівнюючи темпи приросту інших статей видатко-

вої частини, відмітимо +65 % фінансування ЖКГ, +44 % міжбюджетних трансфертів, +37 % на економічну діяльність.

Скорочення темпів приросту спостерігалось в позиціях охорони навколишнього середовища (-29 %), охорони здоров'я (-63 %) та на соціальний захист і соціальне забезпечення (-73 %). Скорочення видатків на галузь охорони здоров'я пояснюється зміною механізму фінансування послуг: субвенційний замінився на розподільчий — кошти виділяються через Національну службу здоров'я України в рамках проведеної медичної реформи.

Перехід у 2020 р. на фінансування соціальних видатків через Міністерство соціальної політики України спричинив різке зниження видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення. Зміни торкнулися трансфертної політики в аспекті скасування певних соціальних субвенцій місцевим бюджетам.

Стосовно виконання місцевих бюджетів за видатками в 2022 р., то відбулося зниження обсягів фінансування майже по всіх пунктах функціональної класифікації, окрім соціального захисту та громадського порядку, безпеки (табл. 6). Це зумовлено необхідністю фінансувати насамперед видатки воєнного стану — видатки на національну безпеку й оборону. Значно скорочено видатки на економічну діяльність (-46 %), особливо видатки розвитку, програми «Велике будівництво» тощо.

На 25 % скорочено обсяги міжбюджетних трансфертів у 2022 р. порівняно з даними 2021р. Поза увагою залишився сектор охорони довкілля —

Таблиця 5. Структура фактичних видатків місцевих бюджетів України, 2019—2021 рр.

Функціональна класифікація видатків	2019		2020		2021		2021 / 2019	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
загальнодержавні	34 914	6	40 969	9	45 963	8	11 049	+32
громадський порядок, безпека та судова влада	1305	0	1834	0	1740	0	435	+33
економічна діяльність	81 854	14	93 926	20	112 360	20	30 506	+37
охорона довкілля	3414	1	2420	1	2420	0	-994	-29
житлово-комунальне господарство	34 379	6	32 126	7	56 730	10	22 351	+65
охорона здоров'я	89 816	16	50 866	11	33 105	6	-56 711	-63
духовний та фізичний розвиток	21 583	4	21 884	5	27 388	5	5805	+27
освіта	187 100	33	199 426	42	249 077	44	61 977	+33
соціальний захист і соціальне забезпечення	103 158	18	23 999	5	28 068	5	75 090	-73
міжбюджетні трансферти	8725	2	10 658	2	12 576	2	3851	+44
РАЗОМ	566 248	100	478 108	100	569 428	100	3180	+1

Джерело: побудовано за даними [23], [27] та авторські розрахунки.

темп скорочення фінансування склав -79% . Видатки на житлово-комунальне господарство скорочено на 28% . Унаочнимо структуру видатків загального фонду місцевих бюджетів (без трансфертів) на рис. 5.

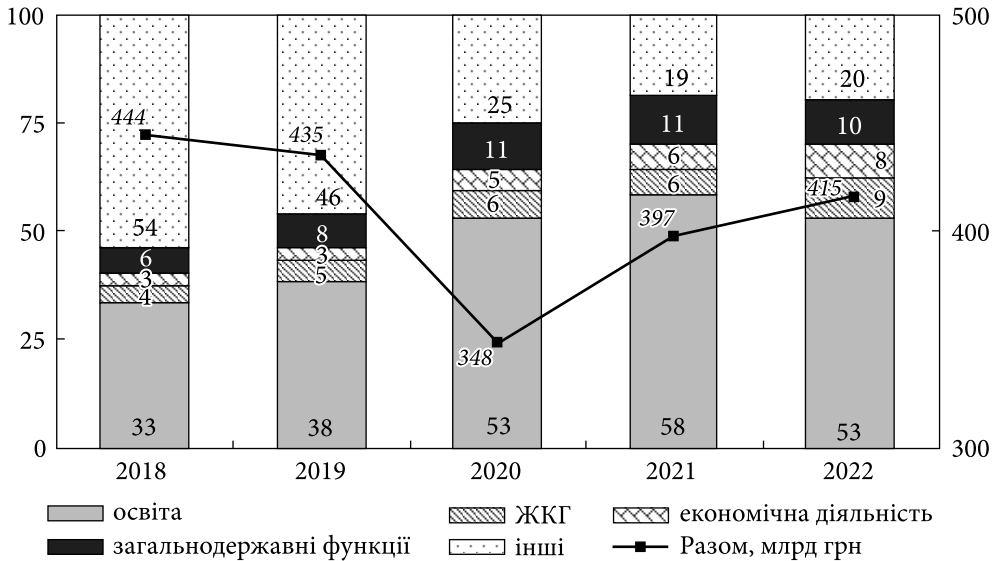

Рис. 5. Структура видатків загального фонду місцевих бюджетів (без трансфертів), 2018—2022 рр., %

Джерело: побудовано за даними [27] та авторські розрахунки.

Таблиця 6. Структура фактичних видатків місцевих бюджетів України за 2022 р.

Функціональна класифікація видатків	2022 план		2022 факт		2022 ф. / 2021 ф.	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
загальнодержавні громадський порядок, безпека та судова влада	59 936	10	46 469	10	506	+1
економічна діяльність	14 444	2	11 108	2	9368	+538
охорона довкілля	105 627	17	61 066	13	-51 294	-46
житлово-комунальне господарство	2127	0	513	0	-1908	-79
охорона здоров'я	61 318	10	40 631	8	-16 099	-28
духовний та фізичний розвиток	36 907	6	31 008	6	-2097	-6
освіта	27 165	4	22 585	5	-4803	-18
соціальний захист і соціальне забезпечення	261 534	42	232 250	48	-16 827	-7
міжбюджетні трансферти	35 105	6	29 199	6	1131	+4
РАЗОМ	19 329	3	9466	2	-3110	-25
	623 492	100	484 295	100	-85 133	-15

Джерело: побудовано за даними [27] та авторські розрахунки.

Отримані дані свідчать про те, що суттєві зрушення в видатковій частині місцевих бюджетів відбулися в період 2019—2020 рр. Питома вага видатків на освіту зросла з 38 % до 53 % і тримається в межах 53—58 % протягом наступних трьох років, включаючи й 2022 рік. До 10—11 % зросло фінансування загальнодержавних функцій у 2020—2022 рр. проти 6—8 % у 2018—2019 рр. Це видатки на ОМС, фінансову та зовнішньополітичну діяльність, управління системою державної служби, проведення виборів і референдумів, обслуговування боргу та виплати за державними деривативами.

Видатки на економічну діяльність збільшено до 8 % у 2022 р., тоді як у 2018 р. частка становила лише 3 %. Статті охорони здоров'я та соціального захисту були в 2018—2019 рр. визначальними (сумарно більше 30 %), але згадане реформування цих галузей спричинило зрушення в бік зменшення в наступні роки через перехід видатків на рівень Державного бюджету України.

Звернімося до завдань створення старостинських округів на базі колишніх сільських, селищних рад. Старости стають першою ланкою в комунікації між місцевою владою та мешканцями ТГ. Дієздатність інституту старост залежить від інформаційно-методичної допомоги в трактуванні законодавства, адже, наприклад, у населених пунктах з 500 жителями вже слід було створити старостинські округи. Їхня адміністративно-організаційна структура може бути обрана серед 4 основних моделей [28]:

Модель 1. Старостинський округ — «Старостат».

Модель 2. Старостинський округ — «Офіс старости».

Модель 3. Старостинський округ — «Офіс послуг».

Модель 4. Старостинський округ — «Комбінований офіс старости».

Під час формування будь-якої моделі мають бути дотримані принципи ефективного розподілу грошових і трудових ресурсів відповідно до потреб територій. На практиці формування персоналу старостинського округу частіше відбувається за другою моделлю (староста та діловод). Досвід пілотних громад показує, що староста може справлятися самостійно з обслуговуванням до 1000 осіб на компактній території. Місцеві ради станом на 01.02.2022 р. прийняли рішення про утворення в Україні 7975 старостинських округів і затверджено близько 7600 старост. Вивчаючи проблематику ввіреної території й аргументуючи потребу в розширенні фінансування округу, старості як автономному управлінцю доцільно спрямувати свою роботу на пошук позабюджетних джерел доходів. Так, для вирішення питань місцевого значення увагу треба зосередити на перспективах залучення грантових коштів. Отримання додаткових безоплатних грошових ресурсів через участь у грантових програмах прискорить запуск енергоефективних «зелених» проектів, покращення інфраструктури, модернізацію об'єктів соціальної сфери.

Висновки. В умовах сьогодення обсяги фінансових ресурсів місцевих бюджетів України є недостатніми щодо соціально-економічних запитів у реаліях військового часу та перспектив повоєнного відновлення країни. Попри обмежені можливості фінансування, територіальні громади України впевнено взяли на себе відповідальність за місцеву ситуацію, рівень працевлаштування, якості освіти, дозвілля та суспільного життя в громаді.

Для ширшого охоплення суспільними послугами та соціальним забезпеченням різних прошарків населення України потрібно задіяти нові механізми публічного управління в територіальних громадах і використати переваги бюджетної децентралізації. Ними зараз є:

- введення інституту префекта для здійснення адміністративного нагляду та контролю за програмами оперативної діяльності в ТГ щодо формування, розподілу й використання фінансових ресурсів децентралізованого бюджетного фонду;
- наближення послуг до громадян на території громад через інститут старост як чинника трансформації українського суспільства;
- реалізація на практиці тріступеневої системи стратегічного планування від загальнодержавного рівня через регіональний до рівня громад із врахуванням специфіки розмежування повноважень між інституційними гілками влади;
- розвиток регіонального партнерства задля обміну досвідом і поліпшення соціальної взаємодії на місцевому рівні;
- максимальне використання можливості залучення громадами грантових коштів, участі в різних проектах для підвищення фінансової стійкості ТГ, розбудови соціальної інфраструктури та підвищення якості життя населення в повоєнний період;
- смарт-спеціалізація як схема інноваційного регіонального розвитку, заснована на трансфері знань між освітою та наукою і підприємствами та між підприємствами й ринком;
- сприяння процесам діджиталізації у містобудівній сфері з фокусом на локальний рівень;
- активізація громадянської активності населення України для зміцнення демократизації суспільства;
- перехід до системи вертикально-горизонтального вирівнювання фінансової спроможності громад;
- заміна субвенційного механізму фінансування послуг на розподільчий.

Зрушення в доходній частині місцевих бюджетів України, спричинені воєнним станом, відбулися в бік постатейного зменшення обсягів зібраних доходів на 10—30 % у порівнянні з даними 2021 р., крім надходжень ПДФО, ренти та ЄП. Темп зниження загальної суми доходів у 2022 р. склав 5 %, тоді як сума видатків зменшилася на 15 %. Найбільшого скорочення зазнало фінансування економічної діяльності, охорони довкілля, ЖКГ. Приріст у

майже 10 млрд грн порівняно з 2021 р. бачимо в статті забезпечення безпеки, що є цілком логічним в умовах війни. На соціальний захист і соціально-забезпечення виділено місцевими бюджетами на 4 % більше ніж у 2021 р.

Сьогодні можливо лише здійснювати загальний аналіз доходів і видатків місцевих бюджетів, а про максимальну деталізацію показників можна буде вести мову після завершення воєнного стану та повного бюджетного звітування ОСМ. Важливим завданням є правильна інтерпретація наявних статистичних даних про виконання бюджетів ТГ, без критичних висновків про рівень життя в громаді, загальну економічну спроможність або інвестиційний клімат території.

ЛІТЕРАТУРА

1. Abuselidze G. The intergovernmental relations and their regulation in the context of decentralization of fiscal policy. *E3S Web of Conferences*. 2021. № 280, 02010. [http://doi: 10.1051/e3sconf/202128002010](http://doi.org/10.1051/e3sconf/202128002010)
2. Benveniste J., Mizrahi S. Accountability, governance, and institutional change in intergovernmental relations: A theoretical framework. *Politics & Policy*. 2023. P. 1—14. [http://doi: 10.1111/polp.12520](http://doi.org/10.1111/polp.12520)
3. Bergström T., Franzke J., Kuhlmann S., Wayenberg E. *The Future of Local Self-government: European Trends in Autonomy, Innovations and Central-local Relations*. Cham: Palgrave Macmillan, 2021.
4. Ткачик Ф. Архітектоніка міжбюджетних трансфертів та їх вплив на фінансову самостійність регіонів. *Економіка та держава*. 2021. № 8. С. 85—90. [http://doi: 10.32702/2306-6806.2021.8.85](http://doi.org/10.32702/2306-6806.2021.8.85)
5. Крайник О., Федорчак О. Фінансування розвитку територіальних громад в умовах децентралізації. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики*. 2022. № 2(43). С. 118—125. [http://doi: 55643/fcaptr.2.43.2022.3558](http://doi.org/55643/fcaptr.2.43.2022.3558)
6. Лисяк Л. В., Качула С. В., Біневич Ю. О. Зміни доходів та видатків місцевих бюджетів в процесі фінансової децентралізації: досвід ЄС в українських реаліях. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 1. С. 22—29. [http://doi: 10.32702/2306-6814.2021.1.22](http://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.1.22)
7. Петик Л., Корень Д. Міжбюджетні трансферти як складова міжбюджетних відносин: сучасний стан та перспективи розвитку. *Молодий вчений*. 2020. № 12(88). С. 155—158. [http://doi: 10.32839/2304-5809/2020-12-88-32](http://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-12-88-32)
8. Децентралізація в Україні. 01.03.2023. URL: https://decentralization.gov.ua/state?sort_direction=&sort (дата звернення: 20.03.2023).
9. Затвердження місцевих бюджетів. 01.03.2023. URL: <https://mof.gov.ua/uk/approval-materials-of-local-budgets> (дата звернення: 20.03.2023).
10. Оницьук І. Аналіз виконання місцевих бюджетів за 2022 рік. 13.02.2023. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/16105> (дата звернення: 20.03.2023).
11. Асоціація міст України. 11.06.2022. URL: <https://auc.org.ua/novyna/pryynyato-zakonshchodo-zasad-derzhavnoyi-regionalnoyi-polityky-ta-polityky-vidnovlennya> (дата звернення: 23.01.2023).
12. У Раді знову ламали списи, але знайшли компроміс стосовно місцевого самоврядування. 12.05.2022. URL: https://lb.ua/news/2022/05/12/516618_radi_znovu_lamali_spisi_ale_znayshli.html (дата звернення: 20.03.2023).

13. Заяць Т. А., Жаховська В. Л. Конвертація соціального капіталу в Україні: суперечності, принципи та перспективи. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. № 1. С. 63—80. <http://doi: 10.15407/dse2021.01.063>
14. Decentralization and Communities Amalgamations: Increasing the Urban and Rural Divide? KSE Center for Food and Land Use Research, All-Ukrainian Association of Communities. October 2022. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Final-Report-II-part-KAS.pdf> (дата звернення: 23.01.2023).
15. Заяць Т. А., Краєвська Г. О. Соціальні послуги для вразливих категорій населення в територіальних громадах України. *Економіка України*. 2022. № 3. С. 57—74. <http://doi: 10.15407/economyukr.2022.03.057>
16. Ukraine refugee situation. Refugees Operational Data Portal by UNHCR. 01.03.2022. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 20.03.2023).
17. Верещук І. Україна пододала кризовий поріг за кількістю ВПО. 04.03.2023. URL: <https://www.unian.ua/society/vereshchuk-utochnila-skilki-vpo-zareyestrovano-v-ukrajini-v-berezni-12167304.html> (дата звернення: 20.03.2023).
18. Слобожан О. Потрібно повернути джерела надходжень місцевих бюджетів. 12.04.2022. URL: <https://auc.org.ua/novyna/potribno-povernuty-dzherela-nadhodzen-miscevyh-byudzhetiv-shchob-gromady-mogly-efektyvno> (дата звернення: 12.04.2023).
19. Децентралізація в Україні. Dash-board. 13.02.2023. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/14076> (дата звернення: 27.02.2023).
20. Березюк К. Децентралізація: які громади годують Україну, а які — дотаційні. 26.01.2022. URL: <https://www.chesno.org/post/5092/> (дата звернення: 27.02.2023).
21. Державний веб-портал бюджету для громадян. 10.03.2023. URL: <https://openbudget.gov.ua/national-budget/incomes> (дата звернення: 20.03.2023).
22. Бенюк Л. Фінансове вирівнювання в контексті реформи децентралізації влади: проблеми та перспективи. *Світ фінансів*. 2019. № 2(59). С. 85—97.
23. Онищенко В. Доходи та видатки місцевих бюджетів у 2021. URL: <https://oblikbudget.com.ua/article/126-struktura-mstsevih-byudjetv-u-2021-rots> (дата звернення: 27.02.2023).
24. Децентралізація в Україні. 13.02.2023. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/16105> (дата звернення: 27.02.2023).
25. Якість життя населення України та перші наслідки війни / Черенько Л. М., Полякова С. В., Шишкін В. С. та ін.; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Київ, 2023. URL: https://idss.org.ua/arhiv/Monografija_jakist_jytta.pdf (дата звернення: 10.04.2023).
26. Закон України «Про внесення змін до розділу VI ”Прикінцеві та перехідні положення” Бюджетного кодексу України та інших законодавчих актів України». 15.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2134-20#Text> (дата звернення: 10.04.2023).
27. Державний веб-портал бюджету для громадян. 10.03.2023. URL: <https://openbudget.gov.ua/national-budget/expenses?class=functional&view=table> (дата звернення: 20.03.2023).
28. Практики функціонування старостинських округів. Вересень 2022. URL: <https://prosto.in.ua/ua/biblioteka/polisi-publikatsii/mobilni-tsnap-vikliki-ta-mozhливosti-lyutij-2022-r-2> (дата звернення: 23.01.2023).

REFERENCES

1. Abuselidze, G. (2021). The intergovernmental relations and their regulation in the context of decentralization of fiscal policy. *E3S Web of Conferences*, 280, 02010. <http://doi: 10.1051/e3sconf/202128002010>

2. Benveniste, J., & Mizrahi, S. (2023). Accountability, governance, and institutional change in intergovernmental relations: A theoretical framework. *Politics & Policy*, 1—14. [http://doi: 10.1111/polp.12520](http://doi:10.1111/polp.12520)
3. Bergström, T., Franzke, J., Kuhlmann, S., & Wayenberg, E. (2021). *The Future of Local Self-government: European Trends in Autonomy, Innovations and Central-local Relations*. Cham: Palgrave Macmillan.
4. Tkachyk, F. (2021). Architectonics of interbudgetary transfers and their impact on the financial independence of regions. *Ekonomika ta derzhava*, 8, 85—90. [http://doi: 10.32702/2306-6806.2021.8.85](http://doi:10.32702/2306-6806.2021.8.85) [in Ukrainian].
5. Krainyk, O., & Fedorchak, O. (2022). Financing the development of territorial communities in conditions of decentralization. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*, 2(43), 118—125. [http://doi: 55643/fcaptp.2.43.2022.3558](http://doi:55643/fcaptp.2.43.2022.3558) [in Ukrainian].
6. Lysiak, L., Kachula, S., & Binevych, Y. (2021). Changes in local budget revenues and expenditures in the financial decentralization process: EU experience in Ukrainian realities. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, 1, 22—29. [http://doi: 10.32702/2306-6814.2021.1.22](http://doi:10.32702/2306-6814.2021.1.22) [in Ukrainian].
7. Petyk, L., & Koren, D. (2020). Interbudgetary transfers as the element of interbudgetary relations: current situation and development prospects. *Young Scientist*, 12(88), 155—158. [http://doi: 10.32839/2304-5809/2020-12-88-32](http://doi:10.32839/2304-5809/2020-12-88-32) [in Ukrainian].
8. Decentralization in Ukraine (2023). https://decentralization.gov.ua/state?sort_direction=&sort [in Ukrainian].
9. Approval of local budgets (2023). <https://mof.gov.ua/uk/approval-materials-of-local-budgets> [in Ukrainian].
10. Onyshchuk, I. (2023). Analysis of the implementation of local budgets for 2022. <https://decentralization.gov.ua/news/16105> [in Ukrainian].
11. Association of Ukrainian Cities (2022). <https://auc.org.ua/novyna/pryynyato-zakonshchodo-zasad-derzhavnoyi-regionalnoyi-polityky-ta-polityky-vidnovlennya> [in Ukrainian].
12. In the Rada, lances were broken again, but a compromise was found regarding local self-government. (2022). https://lb.ua/news/2022/05/12/516618_radi_znovu_lamali_spisiale_znayshli.html [in Ukrainian].
13. Zaiats, T., & Zhakhovska, V. (2021). Conversion of social capital in Ukraine: contradictions, principles and prospects. *Demography and Social Economy*, 1(43), 63—79. [http://doi: 10.15407/dse2021.01.063](http://doi:10.15407/dse2021.01.063) [in Ukrainian].
14. Decentralization and Communities Amalgamations: Increasing the Urban and Rural Divide? KSE Center for Food and Land Use Research, All-Ukrainian Association of Communities (2022). <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Final-Report-II-part-KAS.pdf>
15. Zaiats, T., & Kraievska, H. (2022). Social services for vulnerable categories of the population in territorial communities of Ukraine. *Economy of Ukraine*, 3, 57—74. [http://doi: 10.15407/economyukr.2022.03.057](http://doi:10.15407/economyukr.2022.03.057) [in Ukrainian].
16. Ukraine refugee situation. Refugees Operational Data Portal by UNHCR (2022). <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
17. Vereshchuk, I. (2023). Ukraine has overcome the crisis threshold in terms of the number of IDPs. <https://www.unian.ua/society/vereshchuk-utochnila-skilki-vpo-zareyestrovano-v-ukrajini-v-berezni-12167304.html> [in Ukrainian].
18. Slobozhan, O. (2022). It is necessary to return the sources of income of local budgets. <https://auc.org.ua/novyna/potribno-povernuty-dzherela-nadhodzhen-miscevyh-byudzhetiv-shchob-gromady-mogly-efektyvno> [in Ukrainian].
19. Decentralization in Ukraine. Dash-board (2023). <https://decentralization.gov.ua/news/14076> [in Ukrainian].

20. Bereziuk, K. Decentralization: which communities feed Ukraine and which are subsidized (2022). <https://www.chesno.org/post/5092/> [in Ukrainian].
21. State budget web portal for citizens (2023). <https://openbudget.gov.ua/national-budget/incomes> [in Ukrainian].
22. Benovska, L. (2019). Financial equalization in the context of the reform of power decentralization: problems and prospects. *Svit finansiv*, 2(59), 85—97 [in Ukrainian].
23. Onyshchenko, V. (2021). Revenues and expenditures of local budgets in 2021. <https://oblikbudget.com.ua/article/126-struktura-mstsevih-byudjetv-u-2021-rots> [in Ukrainian].
24. Decentralization in Ukraine (2023). <https://decentralization.gov.ua/news/16105> [in Ukrainian].
25. Cherenko, L., Poliakova, S., Shyshkin, V., & et al. (2023). The quality of the population's life in Ukraine and the first consequences of the war. NAS of Ukr., Ptoukha Institute for Demography and Social Studies. https://idss.org.ua/arhiv/Монографія_якість.pdf [in Ukrainian].
26. Law of Ukraine «On Amendments to Chapter VI “Final and Transitional Provisions” of the Budget Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine» (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2134-20#Text> [in Ukrainian].
27. State budget web portal for citizens (2023). <https://openbudget.gov.ua/national-budget/expenses?class=functional&view=table> [in Ukrainian].
28. Practices of functioning of starosta districts (2022). <https://prosto.in.ua/ua/biblioteka/polisi-publikatsii/mobilni-tsnap-vikliki-ta-mozhливosti-lyutij-2022-r-2> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 14.04.2023

Olena Sova, PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: sovy@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6386-6432
Scopus ID: 57225029294

CONCORDANCE WITH THE SOCIAL GOALS OF POST-WAR RECOVERY IN THE FORMATION AND USE OF UKRAINIAN LOCAL BUDGET FUNDS

The results of reforming the system of interbudgetary relations in Ukraine are studied in terms of the degree of local self-government participation in solving regional development problems. Normative and legal acts, which introduced changes in the functioning of administrations in wartime and changed the procedure for budget planning and reporting, are singled out. The paper offers options for dividing the country into functional types of territories to stimulate their direct financing. Emphasis is placed on the established norm regarding the mandatory preparation of a development strategy for each community. Attention is focused on the need to strengthen interstate partnership in the process of post-war reconstruction of the country and the implementation of European experience in the legislative regulation of regional development. The possibility of applying the European concept «S3» in Ukraine as a policy of determining priorities for the development of regions on the basis of smart specialization is outlined.

The changes in the sources of revenues to the local budgets of Ukraine and the directions of their use for the purposes of post-war reconstruction are clearly presented and substantiated. Incomes and expenditures of local budgets for 2018—2022 have been ana-

lyzed. The interbudgetary transfer line items are singled out with the provision of proposals for the implementation of the system of vertical-horizontal equalization of communities' capacity. The community sector's levers of influence on the processes of local budget funds allocation in order to strengthen social ties and increase the social capital of territorial communities are determined. An assessment of changes in the structure of local budgets' own revenues and in the composition of financed programs is carried out. Subsidization trends have been systematized and the subsidy level of community budgets has been determined. The advantages of the carried out budget decentralization reform and its next steps are argued. Proposals for measures to improve the communication policy in relations between state authorities, local self-government bodies and territorial communities are provided.

Keywords: local budgets, territorial communities, welfare, financial equalization, decentralization, social services, economic development.

Cite: Sarioglo, Volodymyr, & Korotkova, Daria (2023). Modeli spozhyvchoi povedinky domo-hospodarstv: evoliutsiia vid unitarnykh do kolektyvnykh [Models of Household Consumer Behavior: Evolution from Unitary to Collective]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (53), 79-96. <https://doi.org/10.15407/dse2023.03.079>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.03.079>

УДК: [330.567.2: 001.893.54]-043.86

JEL Classification: C18, D13, R29

ВОЛОДИМИР САРІОГЛО, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: sarioglo@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4381-9633

Scopus ID: 57221555732

Researcher ID: GNN-0699-2022

ДАР'Я КОРОТКОВА, голов. економіст, аспірантка

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: dashakorotkova87@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7949-2279

Researcher ID: IYS-9680-2023

МОДЕЛІ СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ: ЕВОЛЮЦІЯ ВІД УНІТАРНИХ ДО КОЛЕКТИВНИХ

Проблеми оцінювання та прогнозування економічної поведінки домогосподарств привертають усе більшу увагу науковців, експертів та політиків. Це значною мірою пояснюється популярністю сучасного інструментарію ex-ante оцінки впливу економічних і соціальних реформ на найвижливіші аспекти життєдіяльності населення: споживання товарів і послуг, економічну активність, потреби у соціальній підтримці, задоволеність рівнем та умовами життя тощо. У статті розглянуто особливості формування та розвитку унітарних і колективних моделей споживчої поведінки домогосподарств як теоретичного підґрунтя для розробки прикладного інструментарію оцінювання відповідних економічних процесів. Висвітлено основні принципи побудови унітарних та колективних моделей, доведено переваги колективного підходу. Певна

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

увага приділяється ролі принципу ефективності розподілу ресурсів за Парето у моделюванні поведінки домогосподарств, проблемам формування шкал еквівалентності доходів та витрат домогосподарств. Розглянуто питання ефективності мікроімітаційного підходу при розробці прикладного інструментарію оцінювання економічної поведінки домогосподарств, формування системи інформаційного забезпечення мікроімітаційного моделювання. Зазначається, що хоча мікроімітаційне моделювання є відносно новим напрямом досліджень економічної поведінки домогосподарств, воно може забезпечити розробку адекватних і ефективних прикладних колективних моделей. Наводяться характеристики обстеження домогосподарств з питань використання часу як одного з основних джерел даних для побудови колективних моделей. Метою статті є оцінка еволюції економічних моделей споживчої поведінки домогосподарств від унітарних до колективних, визначення сутності та переваг колективних моделей, виявлення можливостей та ефективних шляхів їх практичного застосування для моделювання поведінки домогосподарств України. Новизна статті полягає у дослідженні моделей споживчої поведінки як в історичній перспективі, так і з точки зору підвищення їх адекватності на основі більш реалістичних припущень та способів формалізації моделей, визначенні перспективності мікроімітаційного підходу для розробки прикладних колективних моделей. В процесі узагальнення досвіду наукових досліджень у сфері моделювання економічної поведінки домогосподарств використано методи дедуції та індукції, аналізу та синтезу, метод порівняння для обґрунтованого зіставлення унітарного та колективного підходу, виявлення їх подібності та відмінностей. У висновках узагальнено основні положення та висвітлено напрями подальших досліджень.

Ключові слова: домогосподарство, споживча поведінка, класифікація, унітарні моделі, колективні моделі, функція корисності, шкала еквівалентності.

Постановка проблеми. Економічна поведінка домогосподарств перебуває у фокусі фундаментальної та прикладної економічної науки більш ніж 60 років. У рамках мікроекономічного підходу, коли домогосподарство розглядається як окрема економічна одиниця, економічний агент, накопичено суттєвий обсяг знань щодо релевантних способів врахування в поведінкових моделях домогосподарств їх складу, наявних ресурсів, впливу навколишнього середовища тощо. Водночас завдяки роботам П.-А. Чіаппоррі (P.-A. Chiappori), його співавторів та послідовників [1; 2; 3], за останні 35 років остаточно доведено, що унітарний підхід, коли домогосподарство розглядається як окрема одиниця з певною економічною поведінкою, не відповідає потребам обґрунтованого та адекватного розв'язання низки прикладних задач оцінювання та прогнозування поведінки домогосподарств у реальних умовах — на відміну від колективного підходу, який назагал враховує уподобання та взаємодію всіх членів домогосподарства. Слід зазначити, що ефективність колективного підходу за останні роки суттєво зросла завдяки покращенню інформаційного забезпечення досліджень у цій сфері, зокрема через доступність масивів мікроданих вибіркового обстеження домогосподарств, насамперед таких, як обстеження доходів і витрат домогосподарств, європейське обстеження *EU-SILC*, обстеження робочої сили та особливо т.зв. обстеження використання часу (*time-use survey*).

Слід констатувати, що вітчизняна економічна наука приділяє недостатньо уваги вивченню процесів, пов'язаних з економічними відносинами, що виникають усередині домогосподарства. Переважно розглядаються загальні питання економічної поведінки домогосподарств, їх доходи та витрати, склад та структура споживання. Навіть у дослідженнях з поведінкової економіки домогосподарства найчастіше потрактовують як окрему неподільну економічну одиницю, не приділяючи уваги взаємодії їх членів. Таким чином, за рамками досліджень залишаються економічні та інші мотиви членів домогосподарства, що спонукають їх діяти у той чи інший спосіб. Це, зі свого боку, не дає можливості адекватно дослідити актуальні проблеми, як-от пропозиція робочої сили домогосподарством, а саме прийняття рішень щодо зайнятості, тривалості роботи, віку виходу на пенсію окремих його членів тощо, модель споживання та умови для її зміни, оптимізація домогосподарством податкового навантаження та розподілу доходів між його членами, прийняття рішень членами щодо шлюбу або розлучення, народження дітей та ін. Як свідчать результати сучасних досліджень, адекватне розв'язання зазначених проблем можливе лише в рамках колективного підходу. Враховуючи наявність в Україні результатів деяких із зазначених раніше вибіркового обстежень домогосподарств та відносно доступність відповідних мікроданих, а також високу інтенсивність соціально-економічних процесів, обумовлених військовою агресією РФ, формування обґрунтованих та ефективних підходів до оцінки та прогнозування економічної поведінки домогосподарств України є дуже актуальним, особливо для повоєнної відбудови економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі дослідження здійснено аналіз значної кількості доступних публікацій, що стосувались його предмета і результатів у суміжних областях. На наш погляд, найбільш корисними виявилися результати таких дослідників, як П.-А. Чіаппорі (P.-A. Chiappori), Р. Бланделл (R. Blundell) та К. Меріп (C. Meghir) [1], Ф. Бургіньон (F. Bourguignon) і М. Браунінг (M. Browning) [2], О. Донні (O. Donni) і Дж. А. Молина (J. A. Molina) [4], Ф. Вермален (F. Vermeulen) [5]. Їхні ідеї та напрацювання головним чином і аналізуються у статті.

Мета дослідження — оцінка еволюції економічних моделей споживчої поведінки домогосподарств від унітарних до колективних, визначення сутності та переваг останніх, виявлення можливостей та ефективних шляхів їх практичного застосування для моделювання поведінки домогосподарств України.

Наукова новизна. У статті процеси еволюції моделей споживчої поведінки домогосподарств розглянуті як в історичній перспективі, так і з точки зору підвищення їх адекватності на основі більш реалістичних припущень та способів формалізації моделей. На відміну від наявних публікацій значна увага приділена підвищенню предиктивної спроможності

сучасних колективних моделей домогосподарств, оцінці необхідного інформаційного забезпечення та перевагам мікроімітаційного підходу до створення та використання таких моделей без їх явної формалізації. Як свідчать результати сучасних досліджень, мікроімітаційний підхід забезпечує можливість виявлення та використання «емпіричних закономірностей» поведінки домогосподарств, які встановлюються з таких джерел актуальних даних: соціальні мережі, дані онлайн торгівлі, сайти вакансій та інтернет-запити з пошуку роботи тощо.

Методологічною основою дослідження є система теоретичних методів, що застосовуються при узагальненні наукових результатів. Насамперед це методи дедукції та індукції, аналізу та синтезу, наукового дослідження. Особлива роль належить методу порівняння, який забезпечив можливість обґрунтованого зіставлення унітарного та колективного підходів у моделюванні споживчої поведінки домогосподарств, виявлення їх подібності та відмінностей.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать результати досліджень, за одним з найпоширеніших у минулому столітті підходів до моделювання економічної поведінки домогосподарств, останні розглядались як окремі одиниці (агенти), які максимізують єдину (спільну для домогосподарства) функцію корисності при загальному бюджетному обмеженні, що визначається передусім сукупним доходом домогосподарства та цінами на товари й послуги. Таким чином, у цих моделях, що відносяться до т.зв. унітарних моделей споживання, не враховувались явно індивідуальні рішення чи індивідуальні функції корисності членів домогосподарства.

Найпродуктивнішими методологічними прийомами побудови унітарних моделей споживчої поведінки домогосподарств було прийняття таких принципових припущень [6]:

- голова домогосподарства має повний контроль над усіма членами домогосподарства і до уваги приймаються лише його уподобання і рішення;
- діє принцип консенсусу Самуельсона, за яким усі члени домогосподарства обирають одну спільну функцію корисності домогосподарства, що фактично має бути інтегральною функцією корисності всіх членів домогосподарства;
- діє принцип альтруїзму Беккера, за яким голова домогосподарства, володіючи основними ресурсами й впливом, завжди максимізує корисність інших членів домогосподарства (котрі розглядаються як егоїстичні агенти), максимізуючи тим не менш й власну функцію корисності.

Моделі, засновані на першому з наведених припущень, виходять з того, що у домогосподарстві є особа із владою над усіма іншими членами домогосподарства — «диктатор». Інші члени домогосподарства просто підкоряються їй, таким чином, їхні уподобання не мають значення. Відповідно функція корисності всього домогосподарства залежить виключно від

уподобань його голови і поведінку домогосподарства слід трактувати як результат максимізації лише однієї функції корисності глави домогосподарства. Ці моделі відображають поведінку домогосподарств, де спостерігається суттєвий дисбаланс влади [6].

Модель консенсусу П. Самуельсона (P. Samuelson) вирішує проблему врахування розподілу ресурсів усередині домогосподарства (сім'ї) шляхом постулювання т. зв. функції соціального добробуту сім'ї. Самуельсон починає з того, що «основною одиницею на стороні попиту, безперечно, є сім'я» [7]. У цій унітарній моделі зі змінною корисністю розглядається сім'я, яка складається з двох або більше осіб. Кожен член сім'ї має певну індивідуальну функцію корисності. За домовленістю (консенсусом) члени сім'ї згодні максимізувати функцію спільного добробуту за умови обмеженого сімейного бюджету. Якщо сім'я погоджується максимізувати спільний добробут (тобто сумарний добробут усіх членів), то завдання зводиться до знаходження максимуму загальної функції корисності, відомої як функція соціального забезпечення Бергсона — Самуельсона [6; 8]. Розв'язання задачі оптимізації функції спільної корисності визначає функцію попиту сім'ї, яка залежить тільки від цін товарів та загального доходу домогосподарства. Перевага принципу консенсусу над принципом «диктатора» полягає у тому, що його застосування дає можливість визначити поведінку домогосподарства через уподобання всіх його членів. Недоліком цього принципу є те, що, як правило, неможливо обґрунтовано визначити на основі чого обирається спільна функція корисності, тобто в який спосіб гармонізуються індивідуальні уподобання членів домогосподарства [6].

У моделі Г. Беккера (G. Becker) припускається, що домогосподарство складається з осіб (агентів) з особистими уподобаннями, але один з членів домогосподарства, його голова, є альтруїстичним агентом, корисність якого відображає його турботу про добробут інших членів [9]. У цій моделі інші члени домогосподарства є егоїстичними, але раціональними агентами, котрі піклуються тільки про своє особисте споживання. За цих умов приймається, що дохід голови домогосподарства набагато більший за доходи інших його членів. Таким чином, перерозподіл доходів серед членів домогосподарства не впливає на їхні рівні споживання, оскільки голова домогосподарства завжди регулює трансферти до інших членів домогосподарства, прагнучи максимізувати свою функцію корисності [6; 8].

За такою моделлю будь-яке збільшення ресурсів сім'ї підвищує добробут голови домогосподарства. Відповідно голова домогосподарства зацікавлений у збільшенні загальних ресурсів домогосподарства, а не тільки власного доходу. Крім того, він також готовий поступатися частиною свого доходу для збільшення доходів інших членів домогосподарства у разі несприятливих умов. Натомість члени домогосподарства мають шукати способи максимізації ресурсів, оскільки дохід, що припадає на кожного, є

зростаючою функцією цих ресурсів. По суті, голова домогосподарства та інші його члени поводяться так, щоб максимізувати сукупний дохід голови домогосподарства, та, відповідно, і всіх його членів. Як зауважив Г. Беккер [9], хоча голова домогосподарства може обирати розподіл ресурсів, він не може диктувати дії, які визначають індивідуальні доходи.

Існує багато варіацій унітарних моделей, побудованих на основі розглянутих принципів [6]. Усі вони виходять з того, що із застосуванням унітарного підходу необхідно враховувати те, що домогосподарства можуть складатися з декількох осіб, які мають власні уподобання і доходи. Але прийняті при моделюванні припущення забезпечують можливість сформувати та використати єдину спільну функцію корисності домогосподарства, проінтегрувати бюджетні обмеження і вивести єдину спільну функцію споживання домогосподарства.

Унітарний підхід є відносно простим і зрозумілим, але його застосування на практиці пов'язане з кількома серйозними проблемами. Моделі індивідуальної поведінки легко застосовуються до домогосподарства, але, як зазначають дослідники, цьому підходу не вистачає надійного теоретично обґрунтованого механізму агрегування індивідуальних уподобань. Через це прогнози щодо поведінки домогосподарств, згенеровані за цим підходом, часто не підтверджуються практикою [8]. Результати емпіричних досліджень свідчать, що на поведінку домогосподарства впливає походження його ресурсів, що протирічить головному принципу унітарного підходу: впливає тільки загальний дохід домогосподарства, а не його структура та розподіл між членами домогосподарства. Зокрема, встановлено, що доходи, контрольовані чоловіком або дружиною, по-різному впливають на поведінку домогосподарства у споживанні товарів та послуг.

Крім того, існує низка проблем економічної поведінки домогосподарств, що не можуть бути адекватно розв'язані на основі унітарного підходу. Насамперед це такі загальновідомі проблеми, як «вартість» дітей [2] та пропозиція робочої сили домогосподарством [1; 3]. Деяко спрощено можна зазначити, що розв'язання першої із зазначених проблем вимагає врахування особливостей споживання різних членів домогосподарства і, зокрема, дітей, розподілу доходів та прийняття рішень у домогосподарствах з дітьми й без дітей. Розв'язання другої передбачає врахування особливостей витрат часу на роботу за наймом, відпочинок, домашнє виробництво товарів і послуг різними членами домогосподарства. На розвиток та використання теоретично обґрунтованої методології щодо економічної поведінки домогосподарств, що більш адекватно відповідає практиці, і спрямований колективний підхід.

Колективний підхід до дослідження економічної поведінки домогосподарств удосконалюється вже більш ніж 30 років [4]. Цей підхід виходить з того, що кожний член домогосподарства має власні уподобання і ре-

зультат процесу прийняття рішень у домогосподарстві, як правило, є ефективним за Парето. Останній принцип передбачає, що прийняте рішення щодо розподілу або перерозподілу ресурсів у домогосподарстві таке, що стан певного члена домогосподарства не може бути покращений без погіршення стану хоча б одного з його інших членів [6].

Більшість дослідників признають пріоритет у започаткуванні фундаментальних досліджень щодо колективного підходу за П.-А. Чіаппорі. Його робота [3] стала теоретичним підґрунтям досліджень у цій сфері на майбутні роки. У подальшому співавторами Чіаппорі були М. Браунінг, Ф. Бургіньон та інші. У 1997 р. П.-А. Чіаппорі запропонував колективну модель пропозиції праці, яка враховувала також домашнє виробництво.

М. Браунінг, П.-А. Чіаппорі та А. Левбел (A. Lewbel) у 2010 р. запропонували модель колективної споживчої поведінки домогосподарств, що складається з трьох компонентів [10]:

- окремі функції корисності товарів для кожного члена домогосподарства;
- технологічна функція споживання, яка характеризує спільність чи приватність товарів та економію від масштабу й обсягу споживання;
- правило розподілу, що визначає розподіл ресурсів домогосподарства між його членами.

Основна відмінність цієї моделі від інших полягає в тому, що під час спільного споживання товарів домогосподарством, що складається з декількох осіб, завдяки економії від масштабу обсяги окремих спожитих кожною особою товарів зазвичай є меншими або дорівнюють обсягам, які би були спожиті цими особами в одноосібних домогосподарствах. Модель дає можливість визначити економію від масштабу споживання, зокрема встановити шкалу еквівалентності для дорослих членів домогосподарства, та силу їх переговорного впливу [11]. Домогосподарство з неякісною технологією споживання має менший ефект масштабу споживання і, як наслідок, не може досягти такого ж високого рівня корисності від товарів для кожного з його членів, як домогосподарство з більш високою технологією споживання.

Як відомо, шкали еквівалентності дають змогу відповісти на запитання: «Скільки доходу потрібно самотній людині, щоб досягти тієї ж кривої байдужості до товарів, яку вона мала б, якби була одружена?» Відповідь на це питання не залежить від рівня корисності, який надається кривою байдужості, тобто на нього не впливає той факт, що корисність, пов'язана з конкретною кривою байдужості, може змінитися внаслідок спільного життя з партнером. Слід зазначити, що традиційні шкали еквівалентності відображають співвідношення корисності окремої людини з корисністю домогосподарства, замість того, щоб співвіднести корисність однієї і тієї ж людини в двох різних умовах: самотнє життя та спільне життя в домогосподарстві з іншими людьми [10].

Під еквівалентним доходом (або витратами) розуміють дохід або загальний рівень витрат, необхідний окремому члену домогосподарства, котрий купує товари у приватному порядку для того, щоб бути таким же забезпеченим матеріально, як і у випадку, якщо він або вона проживають у домогосподарстві разом з іншими його членами, і всі вони використовують на споживання спільні доходи [10]. Якби член домогосподарства отримував еквівалентну частку від загальних доходів, то, купуючи товари на відкритому ринку, він міг би досягнути тієї ж кривої байдужості, якої він досяг, будучи членом домогосподарства, беручи до уваги відповідну економію на масштабі завдяки спільному споживанню у домогосподарстві. Шкали байдужості залежать тільки від кривих байдужості членів домогосподарства, ресурсів домогосподарства та ступеня, в якому споживання розподіляється всередині домогосподарства.

З метою полегшення використання моделі на практиці автори застосовують непрямі функції корисності для врахування уподобань окремих членів домогосподарства, правило розподілу доходу за результатами переговорів між членами домогосподарства або правило розподілу ресурсів, а також тіньових цін. Це дає можливість моделювання процесу розподілу ресурсів та тіньових цін, що відображають економію від масштабу під час спільного споживання [10]. Дослідники вважають, що представлена ними загальна модель є основою для оцінки та аналізу шкал еквівалентності для дорослих, економії на масштабі споживання, переговорної сили членів домогосподарства та інших концепцій, пов'язаних із перевагами, споживанням та поведінкою домогосподарства.

Відповідно до опублікованих результатів моделювання, за умови рівного розподілу доходів (витрат) для подружньої пари загальний показник економії на масштабі становить близько 0,52, що означає, що купівля товарів коштувала б їй на 52 % більше, якби чоловік та дружина фізично жили окремо (зі збереженням однакових уподобань) [11]. Цікавим є те, що функції попиту домогосподарства, що складається з подружньої пари, більше схожі на функції попиту жінок, ніж на функції попиту чоловіків. Також за результатами моделювання визначено, що частка дружини із зростанням загальних витрат суттєво збільшується. Такий вплив загальних витрат на правило розподілу передбачає, що потреби домогосподарств для подружніх пар можуть розглядатись як унітарні. Серед інших емпіричних результатів, отриманих у результаті дослідження, виявлено, що сімейні пари зберігають суму, еквівалентну приблизно одній третині їхніх загальних витрат за рахунок спільного споживання товарів. Дружини в середньому контролюють від половини до двох третин ресурсів домогосподарства. Самотні люди мають витрачати на 50—70 % більше, щоб досягти того ж рівня життя, якого вони досягли б, будучи членами сім'ї із двох осіб [11].

Незважаючи на очевидні переваги колективних моделей, вони мають одну істотну ваду. Для того, аби перевірити їх адекватність, необхідні детальні дані мікрорівня за кілька послідовних років, а таких даних завжди не вистачає.

Ключовим компонентом колективних моделей є частки ресурсів, що визначаються як частки загальних ресурсів чи бюджету домогосподарства (витрачених на споживчі товари), що виділяються кожному члену домогосподарства. Використання часток ресурсів у моделюванні є обґрунтованим з кількох причин. По-перше, вони тісно пов'язані з вагами Парето, і тому часто інтерпретуються як показники переговорної сили кожного члена домогосподарства. По-друге, вони дають можливість оцінити нерівності у споживанні всередині домогосподарства: якщо один член домогосподарства контролює більшу частку ресурсів, ніж інші члени, то він, як правило, і більше споживає. По-третє, добуток частки ресурсів, що контролює певний член домогосподарства, та бюджету домогосподарства дорівнює тіньовому бюджету цього члена домогосподарства. Наприклад, коли цей тіньовий бюджет відповідним чином масштабується, щоб відобразити економію від масштабу, можна порівняти його з межею бідності та оцінити, хто з членів домогосподарства є бідним [12]. Частки ресурсів, що контролюються членами домогосподарства, та економію від масштабу загалом важко визначити, бо споживання зазвичай вимірюється на рівні домогосподарства, а багато товарів і послуг споживаються спільно. Навіть у нечисленних дослідженнях, присвячених тематиці споживання кожного окремого члена домогосподарства, стикаються з труднощами в оцінці споживання таких товарів, як-от тепло, житло та транспорт, що витрачаються, головним чином, спільно.

Повторимо, що у колективних моделях споживання часто передбачається, що розподіл та використання ресурсів домогосподарства є ефективними за Парето. Припущення про ефективність значно спрощує побудову моделей, зокрема, забезпечуючи можливість обійти питання прийняття рішень домогосподарством. Ефективність також означає, що кожен член домогосподарства максимізує власну функцію корисності за умови обмеження тіньового бюджету [12]. Водночас поширене заперечення проти використання моделей ефективного домогосподарства полягає в тому, що існують дуже яскраві приклади неефективної поведінки домогосподарства.

А. Левбел і К. Пендакур (К. Pendakur) запропонували колективні моделі домогосподарств, що передбачають наявність деяких видів неефективності, але зберігають усі властивості моделювання та спрощення, що відповідають моделям ефективних домогосподарств [10; 12]. Автори використали поняття фактора співпраці, який впливає на те, як ресурси розподіляються між членами домогосподарства, і не впливає на їхні криві байдужості [12]. Фактор співпраці — це поведінка, яка впливає на рівень

співробітництва членів домогосподарств і, отже, на рівень їхнього спільного споживання. Ця поведінка може викликати неефективність споживання за рахунок зниження співробітництва та обміну. Але, на відміну від факторів розподілу, фактори співпраці можуть також безпосередньо впливати на технологію споживання домогосподарства. Ці фактори є прямими індикаторами співпраці (наприклад, ступінь, з якою прийняття рішень щодо споживання здійснюються спільно) або можливої відмови від співпраці (наприклад, приховування грошей або домашнє насильство).

Більшість колективних моделей домогосподарств припускає, що домогосподарство споживає товари, які є виключно приватними або суто суспільними. Такі моделі не можуть відобразити поняття ефективності чи концепцію фактора співпраці, тому що визначення товарів як чисто приватних чи суто суспільних виключає будь-яку варіацію у цьому, наскільки той чи інший товар чи послуга є загальними.

А. Левбел та К. Пендакур розглядають дві моделі неефективного домогосподарства [12]:

- колективні домогосподарства з різними технологіями споживання;
- колективні домогосподарства з ендегенною неефективністю.

У моделі домогосподарства з різними технологіями споживання автори розглядають домогосподарство, що складається лише з двох членів, чоловіка та дружини, які мають спільний бюджет та відповідне бюджетне обмеження. За певних цін і бюджетному обмеженні визначається максимум суми функцій корисності обох членів домогосподарства з урахуванням параметрів ваги Парето. Ваги Парето підсумовують відносну вагу кожного члена домогосподарства в переговорній моделі. Той факт, що ці ваги можуть залежати від цін на спожиті кожним членом домогосподарства та домогосподарством загалом товари і послуги, та бюджету домогосподарства (зокрема, від трудових та нетрудових доходів кожного члена домогосподарства), призводить до того, що колективна модель є більш загальною, ніж унітарна модель. Якщо відомі функції попиту, то технологія споживання та функції розподілу ресурсів визначаються з даних щодо попиту домогосподарств.

У моделі домогосподарства з ендегенною неефективністю розглядається довільна кількість членів [12]. До моделі включається змінна вибору — фактор співпраці. Цей фактор включено до вагових функцій Парето, відображаючи потенційний вплив на відносну владу членів домогосподарства та пов'язаний із цим розподіл ресурсів серед членів домогосподарства. У моделі рівні корисності елементів мають як споживчий, так і неспоживчий компоненти, а фактор співпраці безпосередньо впливає через функції корисності неспоживчих компонентів.

Неспоживчий компонент є корисністю, яку член домогосподарства безпосередньо отримує від проживання у домогосподарстві з рівнем спів-

робітництва, заданим фактором співпраці. Зміна неспоживчого компонента може бути негативною, відображаючи марність витрат додаткових зусиль. Зміна неспоживчого компонента може бути позитивною, якщо член домогосподарства відчуває безпосереднє задоволення від співпраці, що з надлишком компенсує докладені додаткові зусилля. Однак наявність неспоживчих компонентів ускладнює визначення ефективності.

Під час використання моделі допускається, що домогосподарство обирає фактор співпраці таким, щоб максимізувати деяку спільну функцію корисності членів домогосподарства [12]. Ця функція корисності може враховувати середні зважені ваги Парето, якщо домогосподарство використовує той самий критерій для вибору фактора співпраці, як і для вибору принципу споживання. В іншому крайньому випадку, тільки один член домогосподарства, наприклад, голова домогосподарства, може визначити фактор співпраці. Якщо лише батьки вибирають рівень фактора співпраці, то функція корисності може визначатися тільки функціями корисності батьків. Однак, якщо члени домогосподарства турботливі, тоді навіть ті члени, котрі не брали участь у виборі фактора співпраці, могли б впливати на загальну функцію корисності.

Важливою особливістю моделі є те, що при її використанні не потрібно фактично вказувати чи оцінювати функцію корисності. Щоб враховувати фактор співпраці, потрібно лише спостерігати певну змінну — коваріату, що впливає на схильність членів до співробітництва, але не впливає на рівень корисності інших споживчих благ. Наприклад, використовуючи дані з країн, що розвиваються, можна прийняти за коваріату середнє значення фактора співпраці членів домогосподарства у сільській місцевості, яке є мірою поширеності чи нормою щодо внутрішньогосподарського співробітництва.

Одним із обмежень запропонованих моделей колективного домогосподарства з неефективністю є те, що вони потребують спостереження за домогосподарствами за багатьох різних цінових режимів. Ще одне обмеження моделей полягає в тому, що єдина форма неефективності, яку вони включають, — це нездатність повністю співпрацювати у спільному споживанні.

Слід констатувати, що на даний час колективний підхід відіграє все більшу роль у дослідженнях економіки домогосподарств. Значною мірою це пов'язано з можливостями, що з'являються завдяки використанню мікроімітаційного підходу.

Слід звернути увагу, що існує не дуже прозоре для науковців розділення моделей, зокрема економічних і фінансових, на структурні (*structural*) і редуковані (*reduced-form*). Тоді структурні моделі передбачають наявність повного детального набору інформації щодо досліджуваного явища або процесу. Використовуючи їх, вільно оперують параметрами і причинно-

наслідковими зв'язками в межах відповідних припущень. Структурні моделі є теоретичними моделями, які тим не менш передбачають можливість перевірки на практиці. Редуковані моделі вимагають менш детального набору даних, як правило, це структуровані набори емпіричних даних, сформованих за результатами проведених обстежень, адміністративної та фінансової звітності тощо.

Усі моделі, що розглядались у цій статті раніше, — унітарні та колективні — є структурними моделями. Зокрема, як було зазначено вище, за колективного підходу уподобання визначаються на індивідуальному рівні. Тоді витрати домогосподарства є спостережуваним результатом певного процесу прийняття рішень усередині домогосподарства [5]. Попри значну кількість моделей прийняття рішень, найбільш результативним підходом є припущення, що прийняття рішень домогосподарством призводить до результатів, ефективних за Парето. Повторимо знову: припущення про ефективність за Парето є найприроднішим узагальненням припущення про максимізацію корисності в моделях споживчої поведінки домогосподарств з кількома членами домогосподарства. Набір товарів і послуг обраний для споживання домогосподарством, яке включає двох членів працездатного віку A і B , є оптимальним за Парето, якщо він є розв'язком такої задачі максимізації [5]:

$$v^A(q^A, q^B, q_0^A, q_0^B, Q) \rightarrow \max, \quad (1)$$

за умови, що рівень добробуту члена домогосподарства B :

$$v^B(q^A, q^B, q_0^A, q_0^B, Q) \geq \bar{u}^B, \quad (2)$$

бюджетне обмеження домогосподарства:

$$p'q + w^A q_0^A + w^B q_0^B \leq y^S + (w^A + w^B)T, \quad (3)$$

де v^A — функція корисності члена домогосподарства A ; q^A, q^B — вектори споживання товарів і послуг членами домогосподарства A і B відповідно; q_0^A, q_0^B — обсяги вільного часу (дозвілля) для членів домогосподарства A і B ; Q — вектор спільного споживання домогосподарства; v^B — функція корисності члена домогосподарства B ; \bar{u}^B — певний рівень корисності, що вимагається для особи B ; p — вектор цін на споживчі товари і послуги; q — вектор обсягів спожитих товарів і послуг ($q = q^A + q^B + Q$); w^A, w^B — рівні заробітних плат членів домогосподарства A і B ; y^S — сума нетрудових доходів членів домогосподарства та домогосподарства загалом ($y^S = y^A + y^B + y^H$); T — часовий період.

Таким чином, розв'язок задачі (1)—(3) визначає певний набір товарів і послуг, який максимізує добробут члена домогосподарства A залежно від попередньо визначеного рівня добробуту для члена домогосподарства B за

певного бюджетного обмеження домогосподарства. Модель (1)—(3) є прикладом структурної моделі поведінки домогосподарства, що включає двох осіб працездатного віку, і вона є переважно теоретичною конструкцією. Водночас саме структурні моделі є теоретичним підґрунтям для формулювання та використання спрощених, редукованих моделей поведінки домогосподарств.

Мікроімітаційний підхід, якому в дослідженні буде приділена лише побіжна увага, передбачає використання саме редукованих моделей, що можуть і не вимагати чіткої формалізації зв'язків і закономірностей споживчої поведінки домогосподарств (імітаційні моделі), та відображаються, наприклад, регресійними моделями взаємозв'язків різного рівня складності, які, зокрема, не передбачають доведення причинно-наслідкових зв'язків. У разі застосування мікроімітаційного підходу, як правило, передбачається можливість використання моделі сукупності домогосподарств та їх членів з необхідними характеристиками щодо доходів, споживання товарів і послуг, вільного часу тощо. Товари і послуги групуються за певними ознаками, ціни осереднюються, відпрацьовані години також осереднюються і т.п. Розраховуються та враховуються емпіричні ймовірності щодо споживчої поведінки домогосподарств різних типів за складом, місцевістю проживання, рівнем доходів тощо. З використанням економетричних та статистичних методів моделюються взаємозв'язки між основними характеристиками домогосподарств, осіб та характеристиками їх споживчої поведінки, економічної активності тощо. Мікроімітаційне моделювання є відносно новим напрямом досліджень економічної поведінки домогосподарств і може забезпечити розробку цілком адекватних і ефективних прикладних колективних моделей і відповідного інструментарію.

Як зазначено вище, важливим фактором значного зростання ефективності колективного підходу при розв'язанні важливих прикладних задач є доступність результатів вибірових обстежень населення / домогосподарств, що містять дані щодо доходів, витрат, робочого та вільного часу, рівня заробітної плати тощо. Мова йде саме про масиви репрезентативних мікроданих таких обстежень, що характеризують домогосподарства та їх членів. Значущим тут видається можливість використання даних вибірових обстежень доходів та умов життя домогосподарств і обстеження робочої сили [13], що проводяться за загальноприйнятою міжнародною методологією також і в Україні. Дуже важливим для можливості побудови, верифікації та використання колективних моделей є наявність т.зв. обстежень використання часу (*time use survey — TUS*) [14; 15]. Ці обстеження можуть проводитися як окремо, так і в якості модулів до інших обстежень, зокрема обстежень доходів та умов життя. В Україні перше обстеження було заплановане на 2022 р. Враховуючи новизну обстежень *TUS* для України, доцільно дещо детальніше зупинитися на їх характеристиці.

За результатами *TUS* може вимірюватись, яким чином члени домогосподарств розподіляють свій час на конкретні види діяльності упродовж визначеного періоду, як правило, протягом 24 годин на день і семи днів на тиждень, обсяги неоплачуваної праці та часу, витраченого на неї, а також значимість цієї праці для економіки, робочий час, баланс між роботою та сім'єю, втрати часу на освіту, охорону здоров'я, дозвілля тощо. Поки що не існує єдиної загальноприйнятої міжнародної методології для обстежень робочого часу, що дещо обмежує можливості міжнародних співставлень і перешкоджає досягненню стандартизації в зборі та виробництві даних. Деякі проблемні питання збору даних, що характерні для обстежень робочого часу, стосуються таких методологічних проблем, як-от обґрунтування вибірки респондентів та референтних днів; методи збору даних — інтерв'ю «віч-на-віч», щоденники або змішаний підхід, вимірювання часу на роботі чи відпочинок, що здійснюються одночасно, наприклад, рукоділля під час перегляду новин.

Дані обстежень робочого часу мають характеризувати всі основні групи населення, включаючи дітей та осіб похилого віку. Також важливо, щоб вибірка днів опитування відбувалась у всі пори року, адже це має значення для охоплення сільськогосподарських та інших видів діяльності, що мають сезонний характер.

В Україні загалом система державних вибірових обстежень населення (наявих і запланованих) могла би забезпечити дані для розробки та використання сучасних колективних моделей домогосподарств, насамперед, на основі мікроімітаційного підходу. На жаль, агресія РФ проти України призвела до того, що проведення обстежень припинено, а впровадження запланованих обстежень довелось відкласти на невизначений час.

Висновки. У статті наведено результати дослідження основних підходів до формування унітарних та колективних моделей споживчої поведінки домогосподарств. Хоча ці підходи до моделювання виникли більш ніж 60 років назад, але лиш за останні 35 років остаточно доведено, що проблеми оцінки та прогнозування економічної поведінки домогосподарств можуть адекватно розв'язуватися тільки на основі застосування колективного підходу.

Із застосуванням унітарного підходу, як правило, враховується те, що домогосподарства можуть складатись із декількох осіб, котрі мають власні уподобання і доходи. Водночас прийняті при моделюванні припущення забезпечують можливість використання єдиної спільної функції корисності домогосподарства та спільного бюджетного обмеження і дають змогу вивести єдину спільну функцію споживання домогосподарства. Міжнародний досвід використання унітарних моделей свідчить, що висновки щодо поведінки домогосподарств, згенеровані за цим підходом, часто не підтверджуються на практиці. Існує низка проблем економічної поведінки

домогосподарств, які не можуть бути адекватно розв'язані на основі унітарного підходу, як-от «вартість дітей», пропозиція робочої сили домогосподарством, обґрунтування шкал еквівалентності при споживанні домогосподарством товарів і послуг.

Колективний підхід до моделювання економічної поведінки домогосподарств виходить з того, що кожна особа має власні уподобання і впливає на процес прийняття рішень у домогосподарстві щодо споживання товарів і послуг. Ключовим компонентом колективних моделей є частки загальних ресурсів чи бюджету домогосподарства, витрачених на споживчі товари, що виділяються кожному члену домогосподарства.

Колективний підхід відіграє велику роль у дослідженнях економіки домогосподарств. Значною мірою це пов'язано з можливостями, що з'являються завдяки використанню мікроімітаційного підходу. Мікроімітаційний підхід, який ґрунтується на структурних (теоретичних) моделях економічної поведінки домогосподарств, передбачає формулювання та використання спрощених, редукованих моделей поведінки домогосподарств. Мікроімітаційні моделі не потребують чіткої формалізації зв'язків і закономірностей поведінки домогосподарств та можуть бути реалізовані з використанням, наприклад, регресійних моделей взаємозв'язків різного рівня складності.

Слід враховувати, що серйозною вадою колективних моделей є те, що вони вимагають наявності детальних даних мікрорівня щодо соціально-демографічних характеристик домогосподарств та їх членів, доходів та споживання, відпрацьованого та вільного часу працездатних членів домогосподарств тощо.

Подальші дослідження з питань моделювання економіки домогосподарств передбачають формування інформаційного забезпечення та побудову системи мікроімітаційних моделей споживчої поведінки домогосподарств України на основі колективного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Blundell R., Chiappori P.-A., Meghir C. Collective Labor Supply with Children. *Journal of Political Economy*. 2005. Vol. 113. No 6. P. 1277—1306. URL: https://www.researchgate.net/publication/24104437_Collective_Labor_Supply_with_Children (дата звернення: 03.08.2023).
2. Bourguignon F., Browning M., Chiappori P.-A. Efficient Intra-Household Allocations and Distribution Factors: Implications and Identification. *The Review of Economic Studies*. 2009. Vol. 76. № 2. P. 503—528.
3. Chiappori P.-A. Rational Household Labor Supply. *Econometrica, Econometric Society*. 1988. Vol. 56. № 1. P. 63—90.
4. Donni O., Molina J. A. Household Collective Models: Three Decades of Theoretical Contributions and Empirical Evidence. 2018. IZA DP № 11915. 61 p.
5. Vermeulen F. Collective household models: principles and main results. Center for Economic Studies, 2000. 38.

6. Donni O., Ponthieux S. Approches économiques du ménage: du modèle unitaire aux décisions collectives. *Travail, genre et sociétés*. 2011. № 26. P. 67—83. <https://doi.org/10.3917/tgs.026.0067>
7. Samuelson P. A. Social Indifference Curves. *Quarterly Journal of Economics*. 1956. Vol. 70 (1). P. 1—22.
8. Коцьо О. Я. Основні типи економіко-математичних моделей оцінювання споживання домогосподарств. *Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2013_1_33 (дата звернення: 10.08.2023).
9. Becker G. A. Theory of Social Interactions. *Journal of Political Economy*. 1974. Vol. 82 (6). P. 1063—1094.
10. Browning M., Chiappori P.-A., Lewbel A. Estimating Consumption Economies of Scale, Adult Equivalence Scales, and Household Bargaining Power. *The Review of Economic Studies*. 2013. Vol. 80. № 4. P. 1267—1303. URL: https://www.researchgate.net/publication/4998001_Estimating_Consumption_Economies_of_Scale_Adult_Equivalence_Scales_and_Household_Bargaining_Powe (дата звернення: 25.07.2023).
11. Browning M., Chiappori P.-A., Lewbel A. Estimating Consumption Economies of Scale, Adult Equivalence Scales, and Household Bargaining Power. Oxford University, Columbia University, and Boston College, 2010. 44 p. URL: <http://fmwww.bc.edu/ec-p/wp588.pdf>
12. Lewbel A., Pendakur K. Inefficient Collective Households: Cooperation and Consumption. *The Economic Journal*. Original 2019, revised October 2021. URL: http://www.sfu.ca/~pendakur/papers/EJ_Theory_Final.pdf (дата звернення: 05.08.2023).
13. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 16.08.2023).
14. Official website «Time use survey». Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/tus_esms.htm (дата звернення: 01.08.2023).
15. Макарова О. Статистика використання часу у фокусі гендерних досліджень. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 4 (38). С. 30—41. <https://doi.org/10.15407/dse2019.04.030>

REFERENCES

1. Blundell, R., Chiappori, P. A., & Meghir, C. (2005). Collective Labor Supply with Children. *Journal of Political Economy*, 113 (6), 1277—1306. https://www.researchgate.net/publication/24104437_Collective_Labor_Supply_with_Children
2. Bourguignon, F., Browning, M., & Chiappori, P.-A. (2009). Efficient Intra-Household Allocations and Distribution Factors: Implications and Identification. *The Review of Economic Studies*, 76 (2), 503—528.
3. Chiappori, P.-A. (1988). Rational Household Labor Supply. *Econometrica, Econometric Society*, 56 (1), 63—90.
4. Donni, O., & Molina, J. A. (2018). Household Collective Models: Three Decades of Theoretical Contributions and Empirical Evidence. *IZA DP*, No. 11915. 61 p.
5. Vermeulen, F. (2000). Collective household models: principles and main results. Center for Economic Studies, 38.
6. Donni, O. & Ponthieux, S. (2011). Approches économiques du ménage: du modèle unitaire aux décisions collectives. *Travail, genre et sociétés*, 26, 67—83. <https://doi.org/10.3917/tgs.026.0067> [in French].
7. Samuelson, P. A. (1956). Social Indifference Curves. *Quarterly Journal of Economics*, 70 (1), 1—22.

8. Kotsyo, O. Ya. (2013). The main types of economic and mathematical models for estimating household consumption. *Economy. Management. Innovations*, 1. http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2013_1_33 [in Ukrainian].
9. Becker, G. A. (1974). Theory of Social Interactions. *Journal of Political Economy*, 82 (6), 1063—1094.
10. Browning, M., Chiappori, P.-A., & Lewbel, A. (2013). Estimating Consumption Economies of Scale, Adult Equivalence Scales, and Household Bargaining Power. *The Review of Economic Studies*, 80 (4), 1267—1303. https://www.researchgate.net/publication/4998001_Estimating_Consumption_Economies_of_Scale_Adult_Equivalence_Scales_and_Household_Bargaining_Powe
11. Browning, M., Chiappori, P.-A., & Lewbel, A. (2010). Estimating Consumption Economies of Scale, Adult Equivalence Scales, and Household Bargaining Power. <http://fmwww.bc.edu/ec-p/wp588.pdf>
12. Lewbel, A., & Pendakur, K. (2019). Inefficient Collective Households: Cooperation and Consumption. *The Economic Journal*. http://www.sfu.ca/~pendakur/papers/EJ_Theory_Final.pdf
13. Official website of the State Statistics Service of Ukraine (2023). <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
14. Official website «Time use survey» (2023). Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/tus_esms.htm
15. Makarova, O. (2019). Statistics of time use in the focus of gender studies. *Demography and Social Economy*, 4 (38), 30—41. <https://doi.org/10.15407/dse2019.04.030>

Стаття надійшла до редакції журналу 22.08.2023

Volodymyr Sarioglo, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: sarioglo@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4381-9633
Scopus ID: 57221555732
Researcher ID: GNN-0699-2022

Dariia Korotkova, PhD student, Chief economist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: dashakorotkova87@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7949-2279
Researcher ID: IYS-9680-2023

MODELS OF HOUSEHOLD CONSUMER BEHAVIOR: EVOLUTION FROM UNITARY TO COLLECTIVE

The problems of estimating and forecasting the economic behavior of households attract more and more attention of scientists, experts and even politicians. This is explained mainly by the popularity of modern tools for ex-ante assessment of the impact of economic and social reforms on the most important aspects of the population's life: consumption of goods and services, economic activity, needs for social support, satisfaction with the standard of living and living conditions, etc. The article, which is primarily an overview, examines the peculiarities of the formation and development of unitary and collective models of consumer behavior of households, as a theoretical basis for the development of applied tools for evaluating corresponding economic processes. The main principles of creating unitary

and collective models are highlighted, and the main advantages of the collective approach are substantiated. Some attention is paid to the role of the Pareto principle of efficient resource allocation in modeling the household behavior, and to the problems of forming equivalence scales of household incomes and expenditures. Issues of the effectiveness of the microsimulation approach in the development of applied tools for assessing the economic behavior of households, and the formation of an information support system for microsimulation modeling are discussed. It is noted that although microsimulation modeling is a relatively new area of research on the household economic behavior, it can ensure the development of adequate and effective applied reduced collective models. The characteristics of the household time use survey, as one of the main data sources for creating collective models, are given. The importance of the availability of representative microdata sets of other sample surveys characterizing both households and their members, in particular, such as the household income and living conditions sample surveys and labor force surveys is noted. The purpose of the article is to assess the evolution of economic models of household consumption behavior from unitary to collective, to determine the essence and advantages of collective models, to identify opportunities and effective ways of their practical usage for modeling the behavior of Ukrainian households. The novelty of the article is in the study of models of household behavior both in the historical perspective and from the point of view of increasing their adequacy based on more realistic assumptions and ways of formalizing models, determining the prospects of a microsimulation approach for the development of applied collective models.

In the process of preparing the article, while summarizing the experience of scientific research in the field of modeling the economic behavior of households, methods of deduction and induction, analysis and synthesis were used. Comparison method made it possible to compare the unitary and collective approaches in modeling the consumer behavior of households, identify their similarities and differences. The conclusions summarize the main theses of the article and highlight the main directions of further research.

Keywords: household, consumer behavior, classification, unitary models, collective models, utility function, equivalence scale.

Cite: Horemykina, Yuliia, & Didkivska, Olena (2023). Shlyakhy adaptatsiyi systemy sotsialnoyi pidtrymky do potreb lyudey pensynoho viku [Ways of Adaption a Social Support System to People's of the Retirement Age Needs]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (53), 97-116. <https://doi.org/10.15407/dse2023.03.097>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.03.097>

УДК 64.044.24

JEL Classification I 39, J 14

ЮЛІЯ ГОРЕМИКІНА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: refer5718@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1580-7993

ОЛЕНА ДІДКІВСЬКА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: o_didkivska@ukr.net

ORCID 0000-0002-0969-4198

ШЛЯХИ АДАПТАЦІЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДО ПОТРЕБ ОСІБ ПЕНСІЙНОГО ВІКУ

Україна як соціально орієнтована держава розбудовує власну систему соціальної підтримки, в якій пенсіонери становлять значну частину отримувачів соціальних виплат та споживачів соціальних послуг. У зв'язку з цим актуальною є низка питань, пов'язаних із виявленням потреб осіб пенсійного віку, адаптацією системи соціальної підтримки до них та реальних можливостей задоволення потреб. Стаття присвячена проблематиці потреб громадян пенсійного віку та можливостям системи соціальної підтримки України задовольнити ці потреби. Метою статті є виявлення суб'єктивних потреб осіб пенсійного віку для дієвої соціальної підтримки та підвищення якості життя літніх людей, особливо в умовах зростання ризиків соціальної вразливості та звуження фінансової спроможності соціального захисту. Для реалізації мети авторами проаналізовано специфіку емоційних, фізіологічних, фізичних, культурних, інтелектуальних потреб, зумовлену віковими особливостями осіб пенсійного віку. Встановлено, що потреби осіб пенсійного віку загалом характеризуються суб'єк-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

тивністю, сформованою чотирма основними факторами: 1) вік пенсіонера; 2) стан його здоров'я; 3) фінансове благополуччя громадянина; 4) наявність родичів, які у разі потреби можуть надати допомогу.

Окреслено шляхи адаптації системи соціальної підтримки до потреб осіб літнього віку, якими виступають традиційні та інноваційні соціальні практики. До традиційних практик відносяться: 1) матеріальне забезпечення, включаючи пенсії та грошову допомогу; 2) натуральна підтримка у вигляді продуктів харчування, палива, медикаментів, засобів гігієни, організації гарячого харчування тощо; 3) соціальні послуги вдома та в стаціонарних установах; 4) психолого-соціальна підтримка у вигляді консультацій різного характеру, організації культурного дозвілля тощо. Зроблено висновок, що в майбутньому посилюватиметься роль саме інноваційних практик соціальної роботи з людьми похилого віку, як-от: соціально-психологічне консультування, організація стаціонарних закладів нового типу для усунення соціальної ізольованості та сприяння їхній активній участі в суспільному житті, інтегровані соціальні послуги, функціонування груп взаємодопомоги. Таким чином, наукова новизна статті полягає в удосконаленні підходів до визначення суб'єктивних потреб осіб пенсійного віку та розробки шляхів адаптації системи соціальної підтримки до потреб цих громадян, через представлення схеми встановлення зв'язків між особливостями, потребами та політикою. Авторами використано такі методи наукових досліджень: аналіз та синтез, логічного узагальнення, графічний.

Ключові слова: особи пенсійного віку, соціальні послуги, потреби осіб літнього віку, система соціальної підтримки.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Більшість країн світу пропонують своїм громадянам після завершення їхньої трудової діяльності заходи соціального захисту, покликані задовольнити різноманітні потреби осіб пенсійного віку. Україна як соціально орієнтована держава розбудовує власну систему соціальної підтримки, в якій пенсіонери становлять значну частину отримувачів соціальних виплат та споживачів соціальних послуг. У зв'язку з цим постає низка питань, щодо виявлення потреб осіб пенсійного віку, зокрема: обмежені фінансові можливості осіб похилого віку, складний психологічний стан цих громадян, низький рівень життя осіб літнього віку, часто незадовільний стан їхнього здоров'я, складності надання соціальних послуг на рівні громад та адаптації системи соціальної підтримки до потреб цієї категорії населення та її реальних можливостей задоволення потреб. Особливої актуальності такі питання набувають у воєнний період, коли безсумнівно відбувається посилення соціальної вразливості українських пенсіонерів.

Крім того, визначення суб'єктивних потреб осіб пенсійного віку дає можливість сформувати соціальний та економічний портрет цієї категорії громадян, з'ясувати можливості активізації їхньої ролі у сучасному українському суспільстві, та мінімізації негативних факторів, які впливають на становище цих людей у державі, зокрема і під час війни.

Метою статті є виявлення суб'єктивних потреб осіб пенсійного віку для дієвої соціальної підтримки та підвищення якості життя літніх людей,

особливо в умовах зростання ризиків соціальної вразливості та звуження фінансової спроможності соціального захисту.

Наукова новизна статті полягає в удосконаленні підходів до визначення суб'єктивних потреб осіб пенсійного віку та розробки шляхів адаптації системи соціальної підтримки до потреб цих громадян, через представлення схеми встановлення зв'язків між особливостями, потребами та політикою.

Методи досліджень: аналізу та синтезу (для вивчення специфіки потреб осіб пенсійного віку), логічного узагальнення (для узагальнення наявної практики соціальної роботи з особами пенсійного віку в Україні та дослідження способів зростання відповідності між потребами пенсіонерів та можливостями держави задовольнити ці потреби), графічний (для демонстрації зв'язку між потребами осіб пенсійного віку та системою соціальної підтримки і статистичних даних щодо кількості пенсіонерів за віком та середньообліковою кількістю штатних працівників в Україні).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані зі становищем у суспільстві та потребами осіб пенсійного віку перебувають у фокусі уваги багатьох дослідників, зокрема С. Михальської (S. Mykhalska), І. Мещан (I. Meshchan), Л. Черенько (L. Cherenko), О. Стефанової (O. Stefanova), І. Савельчук (I. Savelchuk), Н. Галіяш (N. Haliash), О. Россошанського (O. Rossoshanskyi), Р. Сопко (R. Sopko). Функціонуванню систем соціальної підтримки як основи соціального захисту осіб пенсійного віку присвячені праці О. Давидюк (O. Davydiuk), Е. Лібанової (E. Libanova), О. Вакуленко (O. Vakulenko), О. Макарової (O. Makarova), К. Дубич (K. Dubych), Н. Кабаченко (N. Kabachenko), М. Дімітрової (M. Dimitrova), Н. Булейн (N. Bulein), А. Гоней (A. Honey), С. Крупи (S. Krupa).

Багато уваги проблемам старіння приділено і в англomовній науковій літературі, зокрема, у публікаціях Х. К. Брієде-Вестермеєра (J. C. Briede-Westermeyer), П. Фраги (P. Fraga), М. Дж. Шілінг-Норман (M. J. Schilling-Norman), К. Переза-Віллалобоса (Cr. Pérez-Villalobos), Т. Абуди (T. Abud), Г. Коунідаса (G. Kounidas), К. Мартіна (K. Martin), М. Вертса (M. Werth), К. Купера (K. Cooper), Ф. Тое (F. Toye), К. Бейкера (K. Barker). Значний науковий інтерес викликають і розробки агенцій ООН. Так, одним з найпоширеніших індикаторів процесів старіння виступає індекс активного старіння (*Active Ageing Index*), створений Європейською економічною комісією ООН та Генеральною дирекцією Європейської Комісії з питань зайнятості, соціальної політики та інтеграції у 2012 р. Тематика соціальної вразливості громадян старшого віку також активно висвітлюється у найсвіжіших публікаціях Європейської економічної комісії ООН (червень 2023 р.) [1].

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в Україні пенсійний вік громадян починається у 60—65 років. Дійсно, з 31 грудня 2022 р. вийти на пенсію у 60 років можуть громадяни, страховий стаж яких становить не менше

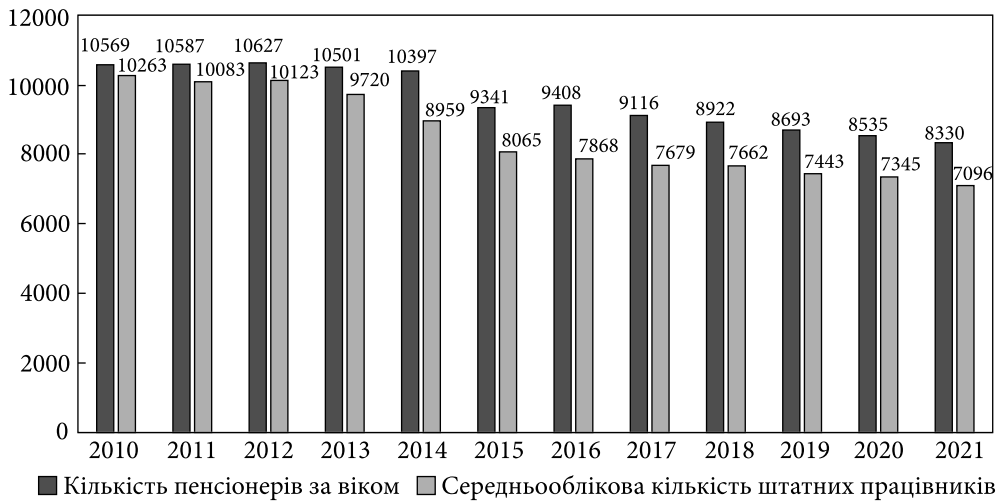

Рис. 1. Динаміка кількості пенсіонерів за віком та середньооблікової кількості штатних працівників в Україні, тис. осіб
Джерело: [4].

29 років. Якщо страховий стаж становить від 19 до 29 років, громадянин мав змогу вийти на пенсію у 2022 р. в 63 роки. У разі наявності стажу від 15 до 19 років на пенсію у поточному році зможуть вийти громадяни 65-річного віку [2]. Очевидним є той факт, що особи пенсійного віку в Україні — численна група населення, яка перевищує навіть середньооблікову кількість штатних працівників, з внесків котрих за умови солідарної пенсійної системи відбувається нарахування пенсій. Рис. 1 демонструє динаміку кількості пенсіонерів за віком та середньооблікової кількості штатних працівників. Як видно, кількість громадян в обох групах помітно скоротилась починаючи з 2010 р., однак якщо на початку досліджуваного періоду різниця між двома групами становила 306 тис. осіб, то у 2021 р. вона сягала вже 1 млн 234 тис. осіб, тобто на 1 штатного працівника припадало приблизно 1,18 пенсіонерів за віком. І це враховуючи той факт, що деякі пенсіонери за віком продовжують працювати як штатні працівники. Найбільша різниця зафіксована у 2016 р. — 1 млн 540 тис. осіб, у наступні роки вона дещо скоротилась. Таким чином, на початку 2021 р. в Україні нараховувалось 8 млн 535 тис. пенсіонерів за віком, а на початок 2022 р. — 8 млн 52 тис. [3]. Отже, попри помітне скорочення за останнє десятиріччя особи пенсійного віку залишаються однією з найбільших груп населення України, яка має специфічні потреби і вимагає особливої уваги під час формування та реалізації державної соціальної політики.

У контексті розгляду проблематики осіб пенсійного віку значна увага авторитетних організацій, державних органів влади та науковців приді-

ляється населенню старше 65 років (65+). Згідно з даними ООН, у 2020 р. вік майже кожного десятого жителя Землі перевищував 65 років. Прогнозується, що у 2050 р. їхня частка зросте з 9,3 % до 15,9 % [5]. Міністерство соціальної політики України зазначає, що Україна є однією з 30 найстаріших країн світу за часткою осіб віком 60 років і старше: у 2015 р. вона становила 21,8 %, а частка людей віком 65 років і старше — 15,5 % від загальної чисельності населення. Згідно з національним демографічним прогнозом, до 2025 р. частка осіб віком понад 60 років становитиме 25,0 % загальної кількості населення, віком 65 років і старше — 18,4 %, у 2030 р. — понад 26 % і понад 20 % відповідно [6]. Зазначимо, що на початок 2020 р. частка осіб віком 65 років і старше становила в Україні 17,1 % з істотною статевою диференціацією рівня постаріння: якщо серед жінок частка осіб, які перетнули цей віковий поріг, сягнула 21,2 %, то серед чоловіків знаходиться на рівні 12,4 % [7, с. 14]. Таким чином, група населення віком понад 65 років у загальній структурі населення України з кожним роком стає все більш ваговою, а тому і проблеми, з якими вона стикається, постійно загострюються. Як уже зазначалось, населення пенсійного віку характеризується специфікою своїх потреб (рис. 2), що відображено в публікаціях [8; 9; 10; 11].

Окремо варто зупинитись на деяких зарубіжних концепціях щодо ідентифікації потреб осіб літнього віку. Зокрема, у публікації [11] представлено підхід до систематизації потреб громадян старшого віку на основі моделі Центру досліджень і освіти в галузі старіння та вдосконалення технологій (*CREATE*), яка аналізує потреби та бажання громадян цієї вікової групи та розподіляє їх за шістьма сферами: здоров'я, місце проживання, робота та волонтерська діяльність; дозвілля, спілкування та соціальна активність; транспорт. Ця модель була створена для розробки продуктів та послуг, спеціально орієнтованих на людей похилого віку. Спираючись на модель, автори провели дослідження у вигляді фокус-групи, де взяли участь сорок учасників: шістнадцять людей похилого віку, дев'ять промислових дизайнерів, п'ять підприємців і десять професіоналів охорони здоров'я, які працюють з цим типом користувачів. У ході дослідження значною мірою вдалось деталізувати та систематизувати потреби літніх людей, що представлено у табл. 1.

Тісний зв'язок специфіка потреб осіб похилого віку має з соціальною вразливістю цієї групи громадян. Саме тому Європейською економічною комісією (ЄЕК) ООН було виділено основні стратегії політики підтримки людей похилого віку у вразливих ситуаціях, які базуються на потребах цих громадян. Серед них : 1) забезпечення адекватного доходу і доступ до житла; 2) забезпечення здоров'я, довгостроковий догляд та громадські послуги; 3) запобігання жорсткому поводженню та насильству; 4) зменшення самотності та заохочення до участі у соціальному житті; 5) залучення людей

Таблиця 1. Деталізовані потреби осіб пенсійного віку

Категорії потреб	Основні повсякденні види діяльності	Сприятлива діяльність для повсякденного життя	Розширені повсякденні види діяльності
Транспортування	Доступність пересування: здатність контролювати рухи та можливість переміщатися з одного місця в інше за допомогою або без підтримки допоміжного засобу пересування чи медичного працівника. Приклад: перенесення (з ліжка, стільця), ходьба або допоміжні засоби.	Щоденна мобільність: здатність самостійно пересуватися в межах свого району та за його межами. Приклади: подорож автомобілем або громадським транспортом.	Оптимальна мобільність: відносна легкість і свобода рухів у всіх формах є ключовими для здорового старіння. Приклади: подорожі за кордон, відвідування інших місць, відчуття свободи пересування.
Здоров'я	Основи самообслуговування: усе, що пов'язано з основою збереження фізичного та психічного здоров'я. Приклади: чищення зубів, прийняття душу, дотримання нормального режиму сну, здорове харчування та стимуляція мозку, наприклад, ігри для розуму.	Самообслуговування: здатність впоратись з хворобою та інвалідністю за підтримки або без підтримки медичного працівника. Приклад: звернення за медичною допомогою у разі потреби.	Розширене самообслуговування: самоініціативна поведінка, яку люди вирішують застосувати, щоб сприяти міцному здоров'ю та загальному самопочуттю. Приклади: щоденні вправи, звички будувати здоровий спосіб життя, щорічні медичні огляди.
Життєве середовище	Основи життєвого простору: простори, де можна виконувати основні щоденні дії. Приклади: доступність простору для купання, прийому їжі, відвідування туалету; проживання, пересування з підтримкою медичного працівника або без неї.	Домашня діяльність: домашня діяльність, яка виконується для утримання свого будинку; житловий простір, що дозволяє інші види діяльності. Приклади: робота по дому, приготування їжі, садівництво, догляд за домашніми тваринами, обслуговування та ремонт будинку; наявність місця для інших видів діяльності вдома, як-от робота чи хобі.	Домашній комфорт: відчуття свободи від стресу чи напруги в житловому просторі через умови навколишнього середовища. Приклади: відчуття дому, оздоблення та оновлення; відчуття привагності.

<p>Робота та волонтерська діяльність</p>	<p>—</p>	<p>Пов'язані з роботою завдання: обов'язки або відповідальність, які особа виконує на роботі. Вони відрізнятимуться залежно від типу роботи. Приклади: благодійні продажі, команда на робота.</p> <p>Соціальна взаємодія: задоволення потреби належати до більшої соціальної групи та відчуття соціального зв'язку з родиною та друзями. Приклади: обмін інформацією з родиною та друзями, наявність мережі підтримки, підтримка зв'язку по телефону або відвідування людей.</p>	<p>Додаткові завдання, пов'язані з роботою: необов'язкові види діяльності, якими особа любить займатися на роботі або волонтерській діяльності. Приклади: можливість вчитися, спілкуватися з колегами.</p> <p>Соціальна залученість: ступінь участі індивіда в широкому діапазоні соціальних ролей і стосунків. Приклади: участь у колективних заходах, відвідування церкви, волонтерство, дружба з сусідами, відвідування культурних заходів.</p>
<p>Спілкування та соціальна залученість</p>	<p>—</p>	<p>Діяльність у дозвіллі: діяльність, що виконується з різних причин, як-от відпочинок, змагання чи зростання. Приклади: хобі, спорт, розваги, відпочинок, нові можливості навчання, перегляд телевізора та прослуховування радіо.</p>	
<p>Дозвілля</p>	<p>Комунікативні навички: здібності, які використовуються під час надання та отримання різних видів інформації: слухання, говоріння, спостереження та співпереживання. Вони також можуть включати обробку ІКТ. Приклади: навички розмови — слухання, співчуття та вміння перекладати. Навички ІКТ: використання мобільного пристрою (планшет або телефон).</p>	<p>—</p>	

Джерело: [11]

похилого віку до процесу прийняття рішень. Серед критеріїв, що ілюструють потреби осіб похилого віку, ЄЕК наводить такі: рівень ризику бідності серед осіб віком 60 років та старше, відсутність допомоги з особистого догляду серед людей віком 65 років і старше з принаймні одним обмеженням активності, відсоток чоловіків і жінок у віці 65 років або старше, які живуть самотньо [1].

Досить поширеним індикатором процесів старіння виступає згаданий вище індекс активного старіння (*Active Ageing Index*). Він відображає невикористаний потенціал людей похилого віку для активного та здорового життя на національному та субнаціональному рівнях за розрізами: участь в оплачуваній роботі, соціальна діяльність та здатність до активного старіння. Індекс включає 22 кількісних показники, розподілених на чотири групи: 1) зайнятість, 2) участь у житті суспільства, 3) незалежне, здорове та безпечне життя, 4) можливості та сприятливе середовище для активного старіння. Індекс активного старіння є важливим індикатором можливостей населення похилого віку якісно задовольнити свої потреби, а також показником результативності проведення реформ у соціальній сфері, сфері охорони здоров'я тощо. Складові індексу можуть враховуватися при побудові дохідного і витратного профілів державного і місцевих бюджетів. Для України здійснення розрахунків за методологією індексу у повному обсязі неможливо через недоступність та дефіцит статистичних даних. У зв'язку з цим формування в Україні системи індикаторів, необхідних для оцінки процесів активного старіння, потребує вдосконалення статистики економічної активності населення, зокрема щодо зайнятості за встановленими віковими групами, проведення опитування щодо здійснення волонтерської діяльності тощо. З метою створення системи, що відповідає європейській методології, опитування має проводитися серед людей, старших 60 років [12]. Таким чином, умовно можна виокремити 3 основних групи потреб літніх громадян: емоційні, фізіологічні, культурні та інтелектуальні (рис. 2).

Детальніше зупинимось на емоційних потребах, зумовлених низкою психологічних особливостей цього періоду життя людини. Як відомо, особи старшого віку є більш чутливими до усіх змін у суспільстві. У воєнні часи, коли зростає соціальна напруга, нестабільність, посилюються різноманітні страхи (соціальні, за власне життя і здоров'я, чи життя та здоров'я близьких людей), багатьом громадянам, старшим 60 років, важко уникнути депресивності та соціальної й побутової дезадаптації. Зараз можна спостерігати поєднання кризи старіння та кризових явищ у суспільстві у житті багатьох громадян України. Обмеження трудової діяльності та зниження соціальної активності у пенсійному віці можуть викликати у них почуття непотрібності, неповноцінності та трансформуватись у байдужість до навколишнього світу, почуття загальної недовіри. Інколи похилий вік

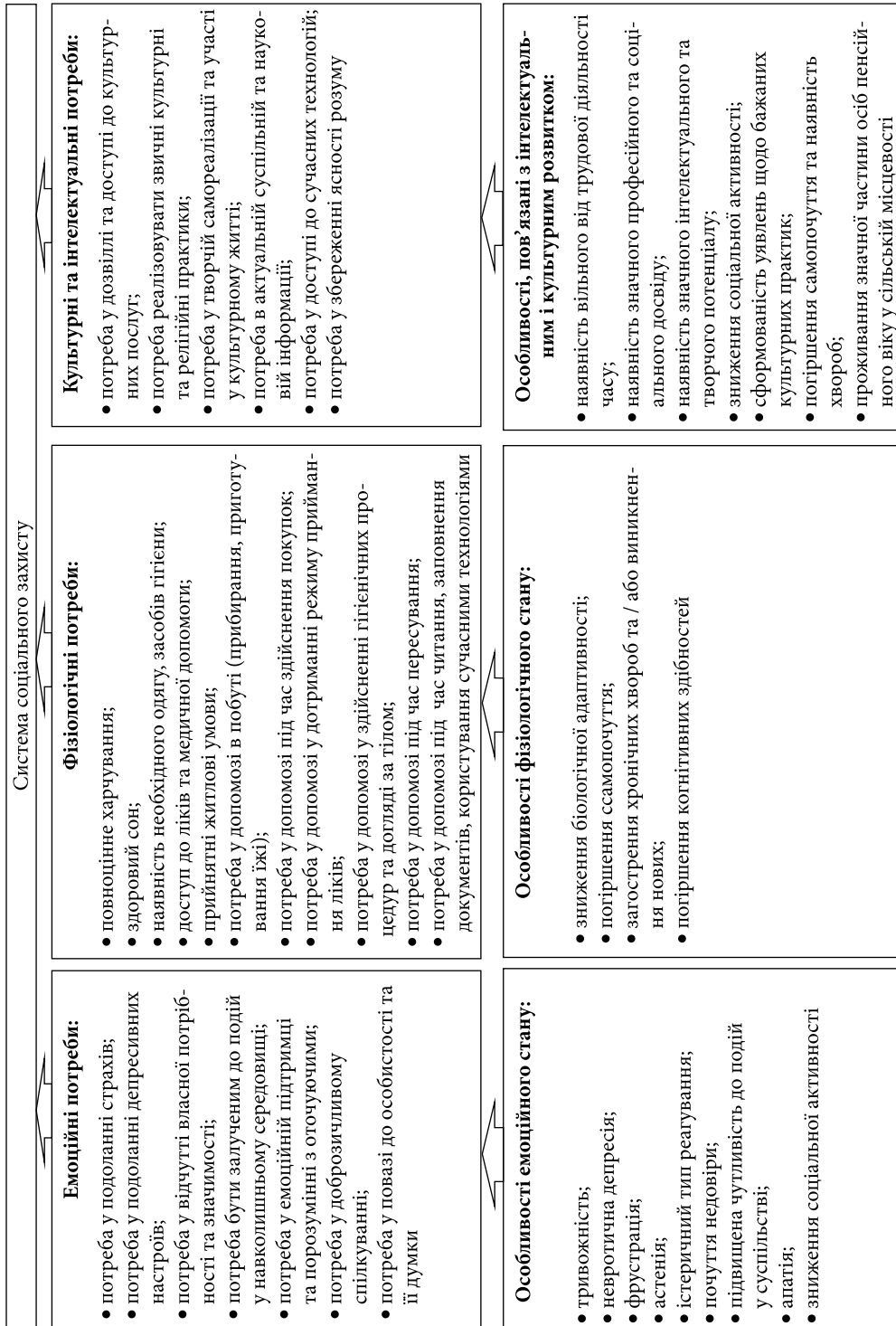

Рис. 2. Специфіка потреб осіб пенсійного віку
Джерело: авторська розробка.

супроводжується і неадекватністю самооцінки в бік завищення, змінюється темперамент. У людей похилого віку посилюється егоцентричність, знижується ініціативність, зростає пасивність і виявляються астеничні симптоми. Водночас посилюється прагнення до осмислення життя, підбиття підсумків своєї діяльності й оцінювання досягнутих результатів [8, с. 92].

Дослідження С. Михальської демонструють такі психологічні особливості осіб пенсійного віку: тривожність, невротична депресія, фрустрація, астения, істеричний тип реагування та вегетативні порушення [9, с. 433]. І. Мещан робить висновок про те, що домінування певного емоційного симптомокомплексу відображає особливості ставлення людей похилого віку до себе, інших, життя й смерті; можливості їхньої адаптації до нових соціально-психологічних умов існування; творчого самовиразу та самореалізації, а можливі емоційні проблеми й порушення людей похилого віку виступають предметом діяльності соціального працівника [9, с. 97].

Отже, враховуючи психологічні особливості людей пенсійного віку, можна виділити такі їхні емоційні потреби:

- потреба у подоланні страхів;
- потреба у подоланні депресивних настроїв;
- потреба у відчутті власної потрібності та значимості;
- потреба бути залученим до подій у навколишньому середовищі;
- потреба у емоційній підтримці та порозумінні з близькими;
- потреба у доброзичливому спілкуванні;
- потреба у повазі до особистості та її думки.

Значну частину цих потреб для багатьох громадян України пенсійного віку задовольняють не лише родина чи знайомі, а й система соціальної підтримки, яка забезпечує надання соціальних послуг, зокрема соціально-психологічних.

Не менш важливою є і специфіка фізіологічних потреб осіб пенсійного віку, пов'язана зі зниженням біологічної адаптивності, погіршенням самопочуття та загостренням хронічних хвороб та / або виникненням нових, погіршенням когнітивних здібностей. Саме ці причини призводять до того, що часто до таких загальних фізіологічних потреб як повноцінне харчування, сон, наявність необхідного одягу, засобів гігієни, доступу до ліків та медичної допомоги, прийнятних житлових умов у людей похилого віку можуть додаватись потреби у різних видах допомоги для забезпечення нормальної життєдіяльності, зокрема:

- потреба у допомозі в побуті (прибирання, приготування їжі);
- потреба у допомозі під час здійснення покупок ;
- потреба у допомозі у дотриманні режиму приймання ліків;
- потреба у допомозі у здійсненні гігієнічних процедур та догляді за тілом;
- потреба у допомозі під час пересування;

- потреба у допомозі під час читання, заповнення документів, користування сучасними технологіями.

Аналогічно до випадку з попередньою категорією потреб громадяни пенсійного віку задовольняють свої фізичні потреби самостійно або за допомогою родичів чи знайомих чи шляхом звернення до закладів соціального захисту.

Як і люди будь-якого віку, особи пенсійного віку мають інтелектуальні та культурні потреби. З одного боку, для реалізації таких потреб пенсійний вік, коли людина має більше вільного від трудової діяльності часу, є досить вдалим періодом, з іншого — існують перепони у вигляді фізичного самопочуття та матеріальних можливостей отримувати бажані культурні послуги. Крім того, перепорою для реалізації культурних та інтелектуальних потреб громадян пенсійного віку є проживання значної частини з них у сільській місцевості, де порівняно з містами менше можливостей для культурного розвитку та все ще існують проблеми з якісним доступом до мережі Інтернет. Таким чином, основними культурними потребами громадян похилого віку є (рис. 2):

- потреба у дозвіллі та доступі до культурних послуг;
- потреба реалізовувати звичні культурні та релігійні практики;
- потреба у творчій самореалізації та участі у культурному житті;
- потреба в актуальній суспільній та науковій інформації;
- потреба у доступі до сучасних технологій;
- потреба у збереженні ясності розуму.

У сучасному суспільстві для забезпечення цих потреб виникли заклади освіти для осіб літнього віку. Р. Сопко зазначає, що незважаючи на те, що розвиток системи освіти літніх людей є менш перспективним напрямом порівняно з розвитком системи освіти дітей, підлітків, людей дорослого працездатного віку, він є необхідним в умовах змін і нестабільного соціуму, розглядається односторонньо, переважно в контексті соціальної та психологічної допомоги. Разом з цим автор акцентує увагу на значне знецінення ролі освіти, яка частково здатна виконувати функції соціального захисту, в житті громадян похилого віку і наголошує на важливості цієї ролі: «Багатий соціальний і професійний досвід літніх людей, їхній творчий потенціал часто залишаються незадіяними. Соціальна активність цієї вікової групи, її знання й досвід, а також здатність до сприйняття нового дають підставу говорити про те, що система освіти для літніх людей має великий потенціал для розвитку, незважаючи на соціально-економічні негаразди сьогодення. Навчання людей літнього віку є певною мірою засобом розв'язання проблеми «соціального виключення», їх інтеграції в нові соціально-економічні структури за допомогою забезпечення їм рівних можливостей і знань, необхідних для того, щоб посісти гідне місце в сучасному суспільстві. Як засвідчує аналіз соціально-педагогічної літератури й сучасної

практики, потреби людей літнього віку в саморозвитку та освіті, які формуються в сучасному суспільстві, часто не знаходять можливості задоволення; чинна соціальна політика слабо орієнтована на людей літнього віку» [10, с. 54].

Загалом згадані потреби осіб пенсійного віку характеризуються значною суб'єктивністю, сформованою на основі чотирьох основних факторів: 1) вік пенсіонера; 2) стан його здоров'я; 3) фінансове благополуччя громадянина; 4) наявність родичів, котрі у разі потреби можуть надати допомогу. Так, молодші пенсіонери є активними у соціальному і громадському житті, здебільшого мають кращий стан здоров'я (як фізичного, так і психологічного). Певна частина молодших пенсіонерів продовжує трудову діяльність. Безперечно, найважливішим фактором, що визначає потреби особи пенсійного віку, є стан здоров'я, який часто виступає найбільшою перепоною для повноцінного життя.

Велику роль у формуванні потреб та можливостях їх задоволення для особи пенсійного віку відіграє її фінансове благополуччя. Основним джерелом доходів для переважної більшості пенсіонерів виступає власне пенсія. Середній розмір пенсії по Україні на початок 2020 р. складав 3082,98 грн, на початок 2021 р. — 3507,51 грн, на початок 2022 р. — 3991,53 грн [4]. Таким чином, в Україні спостерігається певне зростання середнього розміру пенсій, але у порівнянні зі зростанням цін на товари та послуги (особливо у воєнний час) це зростання фактично нівелюється. Враховуючи відносно невеликий розмір пенсій, проблематичним є повноцінний доступ осіб пенсійного віку до ліків та лікування, продуктів харчування, гідних умов життя, культурних послуг тощо. Звичайно, є певні категорії пенсіонерів, розмір пенсій яких є достатнім для забезпечення їхніх потреб, або пенсіонерів, що мають достатні заощадження, проте більшість осіб пенсійного віку не можна зарахувати до цих категорій.

Крім того, певний суб'єктивізм потреб осіб похилого віку пов'язаний з наявністю родичів, котрі у разі потреби можуть надати необхідну допомогу. Тоді значно знижується потреба у державних соціальних послугах: саме тому територіальні центри соціального обслуговування беруть до уваги факт наявності родичів при зверненні громадян.

Враховуючи кількість осіб пенсійного віку та розмаїття їхніх потреб постає необхідність наближення системи соціальної підтримки до потреб осіб літнього віку. Зрозуміло, що початись даний процес повинен з оцінювання потреб. А. Попович та О. Сопко констатують, що оцінювання потреб представляє собою фундамент успішної політики національного рівня або регіональної програми. Мадридський план дій щодо старіння містить окремі шляхи одержання інформації за трьома пріоритетними напрямками: участь людей похилого віку у розвитку суспільства; забезпечення охорони здоров'я і добробуту; створення сприятливих умов, що забезпечують ін-

дивідуальний розвиток людини впродовж усього життя [13, с. 110]. Такий узагальнений підхід конкретизується у практиках роботи територіальних центрів соціального обслуговування, що фактично є ключовою ланкою у наданні соціальних послуг особам похилого віку. Так, після задоволення звернення громадянина обов'язково проводиться оцінювання потреб та складання індивідуальних планів обслуговування. Цей інструмент є досить індивідуалізованим і призначений в основному для соціальних робітників, котрі забезпечуватимуть виконання планів.

Найпростішим способом сформуванню загальні уявлення про нагальні потреби осіб пенсійного віку в Україні можна вважати проведення загальнонаціонального опитування пенсіонерів (та членів їхніх родин) про їхні потреби через портал «Дія» або через офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. Громадянин пенсійного віку або його родичі за бажанням можуть взяти у ньому участь і відповісти на питання щодо власних потреб (або потреб родича). До такого опитування пропонується залучити не лише пенсіонерів, що отримують певні соціальні послуги від держави (чи їхніх родичів), а й усіх бажаючих осіб пенсійного віку. Список питань має включати вік, стать, наявність інвалідності та самооцінку стану здоров'я, питання про фінансове благополуччя, питання про види допомоги, яких в даний момент потребує особа, та про те, чи отримує вона цю допомогу і з яких джерел. Таким чином можна буде, по-перше, отримати соціальний портрет українського пенсіонера та зробити прогноз про найактуальніші види соціальних послуг, яких потребуватимуть особи пенсійного віку. З однієї IP-адреси брати участь у опитуванні можна раз на шість місяців.

Окрім оцінювання потреб система соціальної підтримки пропонує усталені методи і форми роботи з особами пенсійного віку, зокрема: 1) матеріальне забезпечення, включаючи пенсії та грошову допомогу; 2) натуральна підтримка у вигляді продуктів харчування, палива, медикаментів, засобів гігієни, організації гарячого харчування тощо; 3) соціальні послуги вдома та в стаціонарних установах; 4) психолого-соціальна підтримка у вигляді консультацій різного характеру, організації культурного дозвілля тощо [8, с. 95]. Згадані форми і методи є досить поширеними в Україні і вже довели свою ефективність. Зокрема, з метою наближення соціальної допомоги та соціальних послуг до фактичних потреб осіб похилого віку, які мешкають у сільській місцевості, при сільських та селищних радах реалізовано відповідні центри соціального захисту за фактичним місцем проживання. Вони є структурними підрозділами органів праці та соціального захисту населення. Працівники таких центрів тісно співпрацюють з первинними організаціями ветеранів війни, надаючи побутову допомогу тим особам, хто її потребує. Головна відповідальність за надання соціальних послуг літнім людям покладається на відділення соціальних служб міс-

цевих органів влади, департаменти соціальних служб, муніципальні відділення служби соціального забезпечення, патронажні відділення, регіональні комісії охорони здоров'я та соціального забезпечення [14, с. 123]. У сучасних умовах наближення системи соціальної підтримки до потреб осіб пенсійного віку часто вимагає впровадження інноваційних практик, здатних повною мірою розкрити потенціал соціальної роботи з даною категорією населення.

І. Мещан виділяє такі інноваційні напрями соціальної роботи з людьми похилого віку (зокрема з проблемами й порушеннями емоційної сфери): 1) соціально-психологічне консультування й тренінг; 2) надання культурно-освітніх послуг (зокрема «університет третього віку»); 3) соціальна робота в громаді (створення груп взаємодопомоги на рівні громади) [8, с. 95]. Важливо зазначити, що оскільки в Україні щойно завершився процес децентралізації і формування нових громад, то і загалом соціальну роботу у громаді (не лише щодо створення груп взаємодопомоги) можна вважати інноваційною практикою, особливо якщо вона передбачає надання особам пенсійного віку інтегрованих соціальних послуг. З іншого боку, у професійній спільноті питання соціальної роботи у громаді в Україні розглядаються іще з початку двохтисячних років, однак саме після проведення децентралізації така робота набуває особливого значення та розвиває нові форми.

Уже популярною інноваційною практикою, покликаною наблизити систему соціального захисту до потреб громадян похилого віку, є соціально-психологічне консультування. Х. Порсева виокремлює такі компоненти консультування осіб похилого віку: 1) селекція (пошук певних складових, які були присутні в житті людини протягом життя й втрачені з віком); 2) оптимізація (пошук резервних можливостей літньої людини); 3) компенсація (полягає у створенні факторів, які б компенсували вікову обмеженість у пристосуванні до процесу старіння) [15, с. 127]. Існують різні рівні консультування: індивідуальне, сімейне, групове. І. Мещан наголошує на цінності цієї практики, зауважуючи, що різні види консультування сприяють розвитку у літніх людей здатності більш адекватно та повно сприймати себе та інших, змінювати й робити більш гнучкою систему внутрішньоособистісних переживань і міжособистісних стосунків. З метою покращення міжособистісних стосунків і емоційного стану літніх людей може використовуватись тренінг — як активний і дієвий соціально-психологічний вплив, спрямований на зняття наслідків різноманітних психотравмуючих ситуацій, міжособистісної напруги, поліпшення навичок спілкування, формування особистісних передумов для допомоги в адаптації тощо [8, с. 95]. Деякі тренінги можуть бути логічним продовженням консультування.

На сьогодні однією з ключових тенденцій соціальної роботи у громаді є організація стаціонарних закладів нового типу для невеликої кількості

підопічних, діяльність яких максимально наближена до європейських стандартів, а саме: надання якісних соціальних послуг, усунення соціальної ізольованості та сприяння їхній активній участі в суспільному житті [16]. Досить розвинутою в Україні є мережа територіальних центрів надання соціальних послуг, які є спеціальними державними або комунальними установами, що надають соціальні послуги (зокрема особам похилого віку). Територіальні центри впроваджують інноваційні моделі надання соціальних послуг на рівні громади: надання територіальними центрами соціальних послуг для осіб із психічними недугами за місцем проживання; сприяння розвитку системи транспортної інфраструктури; розвиток у громаді послуг з медико-соціальної опіки, хоспісної та паліативної допомоги [14, с. 123].

Іншою важливою тенденцією соціальної роботи у громаді, яка значною мірою наближає систему соціальної підтримки до потреб громадян пенсійного віку, є провадження інтегрованої моделі надання соціальних послуг. Це означає підхід до комплексного надання соціальних послуг у громаді, який (крім соціального захисту) включає ще й освіту, охорону здоров'я, ювенальну превенцію та інші види послуг, що надаються з метою підвищення соціального добробуту громади та її вразливих громадян [16]. Сутність інтегрованої моделі надання полягає в узгодженні та координації функцій та заходів суб'єктів різних рівнів управління, які працюючи синхронно та узгоджено, забезпечують комплексний та економічно ефективний підхід до розв'язання проблемних ситуацій, попередження та / чи усунення соціальних ризиків і вразливості громадянина [17]. Таким чином особа пенсійного віку може отримати низку важливих соціальних послуг за принципом «під одним дахом».

Популярною формою соціальної роботи з громадянами пенсійного віку є соціально-педагогічні послуги, які надають «університети третього віку» — навчальні заклади, покликані сприяти реінтеграції цієї категорії шляхом реалізації освітніх програм. Прямо такі заклади не належать до державної системи соціального захисту, оскільки їхніми засновниками часто виступають благодійні фонди чи недержавні організації, однак зважаючи на важливість їхньої соціальної функції для громади, місцева влада повинна активно співпрацювати з ними. Попри усю свою популярність послуги даних закладів часто є недоступними для пенсіонерів у сільській місцевості чи осіб, котрі через проблеми з пересуванням не можуть відвідувати заняття.

Загалом освіту людей похилого віку прийнято вважати засобом соціального захисту і психологічної стабільності, способом інтеграції в комунікативний і культурний простір та активною діяльністю, спрямованою на самореалізацію особистості [18, с. 96]. Її основними функціями є: 1) про-світницька (спрямована на задоволення освітніх потреб осіб похилого

віку); 2) інформаційна (розширення інформаційного простору); 3) адаптивна (освоєння нових соціальних ролей і адаптацію в соціумі); 4) комунікативна (задоволення потреб у міжособистісних контактах); 5) реабілітаційна (подолання психологічних і фізичних бар'єрів у житті особи літнього віку); 6) терапевтична (корегування емоційно-психологічних станів); 7) соціозахисна (забезпечення соціальної підтримки у вирішенні життєвих проблем) [15, с. 79]. Очевидно, що функції університетів третього віку лише частково збігаються з функціями мережі державних закладів соціального обслуговування, а тому їхня співпраця дасть змогу задовольняти більшу кількість потреб громадян пенсійного віку. Зокрема, на базі територіальних центрів соціального обслуговування можуть діяти освітні курси, організовані університетами третього віку, а ті можуть розповсюджувати інформацію про роботу територіальних центрів серед своїх студентів, які потенційно можуть потребувати допомоги.

Соціальна робота з особами пенсійного віку у громаді покликана активізувати їхню участь у вирішенні власних проблем й у суспільному житті, стимулювати їхні ініціативи. І. Зверева вказує на важливість залучення осіб похилого віку до «соціальної самодіяльності», здатної розв'язати їхні проблеми. Вона повинна реалізовуватись на базі відповідних програм, основними цілями яких є: 1) надання людям похилого віку можливості принести користь іншим членам громади; 2) організація груп взаємодопомоги з людей похилого віку, які добровільно надають допомогу своїм ровесникам; 3) використання досвіду й знань людей похилого віку для надання допомоги соціальним органам, дитячим садкам, школам, адміністративним структурам шляхом консультацій [19, с. 342]. Особливо актуальними такі програми можуть стати у воєнний час, коли досвід пенсіонерів можливо використати у співпраці з волонтерами, котрі надають допомогу армії та постраждалим від воєнних дій, зокрема й особам похилого віку. Таким чином сьогодні окреслюється схема тристороннього партнерства між державною системою соціального захисту, особами пенсійного віку та волонтерами. Схема орієнтована як на задоволення потреб літніх громадян, так і на корисну діяльність для усього суспільства.

Висновки. Забезпечення основних потреб осіб пенсійного віку стає викликом для вітчизняної системи соціальної підтримки, оскільки специфіка цих потреб охоплює майже усі сфери життєдіяльності людини. Гостра необхідність наближення системи соціальної підтримки України до потреб осіб пенсійного віку може бути задоволена або пом'якшена низкою рішень, серед яких вже реалізується розширення застосування усталених методів соціальної роботи з даною групою громадян (надання соціальних послуг вдома та в умовах стаціонару, матеріальна підтримка, натуральна допомога, психологічні консультації) та запровадження інноваційних (надання культурно-освітніх послуг, посилення соціальної роботи у громаді,

соціально-психологічне консультування). Роль інноваційних практик соціальної роботи з особами пенсійного віку значно посилюватиметься у майбутньому. Помітного соціального ефекту можливо досягнути за рахунок поєднання регулярного моніторингу потреб пенсіонерів, який доцільно реалізовувати у вигляді національного опитування за допомогою таких інструментів, як портал «Дія» або офіційний сайт Міністерства соціальної політики України, та запровадження згаданих інноваційних практик соціальної роботи у громаді.

Подальші дослідження потреб даної тематики повинні фокусуватись і на розробленні підходів до кількісної оцінки потреб літніх громадян та визначення найбільш відповідних показників для такої оцінки на національному рівні. Зокрема, йдеться про кількість товарів та послуг, що можна придбати на середню в Україні пенсію, рівень бідності серед осіб літнього віку, кількісні показники роботи системи охорони здоров'я і системи соціальної підтримки.

Цікавим напрямом дослідження може стати і ставлення інших членів суспільства до потреб осіб старшого віку. Своєю працею ці громадяни внесли вагомий внесок у розвиток економіки України, тому їхні потреби заслуговують на повагу інших членів суспільства, зокрема молоді. Саме тому відповідні соціологічні дослідження становлять науковий інтерес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Older Persons in Vulnerable Situations. *UNICEF*. URL: <https://unece.org/info/Population/pub/379861> (дата звернення: 03.10.2022).
2. Призначення пенсій за віком у 2022 році. *Пенсійний фонд України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rozyasnennya-pfu-pro-priznachennya-pensij-za-vikom-u-2022-goci> (дата звернення: 03.10.2022).
3. Соціальний захист населення України: статистичний збірник. 2021 рік. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_szn_zb.htm (дата звернення: 03.10.2022).
4. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 03.10.2022).
5. Мирошниченко Б. Населення Землі швидко старіє, не вистачає працівників. Чи готова до цього світова економіка і що чекає на Україну? *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/01/26/681778/> (дата звернення: 09.10.2022).
6. Демографічні тенденції в Україні потребують комплексного підходу на державному рівні. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/14711.html> (дата звернення: 03.10.2022).
7. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002—2019 рр. / ред. О. М. Гладун. Київ: НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, 2020. 174 с.
8. Мещан І. В. Емоційні проблеми людей похилого віку як предмет соціальної роботи: регіональний аспект. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2017. № 73. С. 90—99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stapttp_2017_73_10 (дата звернення: 04.10.2022).

9. Михальська С. А. Психологічні особливості людей похилого віку. *Проблеми сучасної психології*. 2014. № 23. С. 425—434. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_23_39 (дата звернення: 05.12.2022).
10. Сопко Р. І. Потреби людей похилого віку (на прикладі проекту «Домашня опіка» благодійного фонду Карітас). *Соціологічні студії*. 2017. № 1 (10). С. 51—57.
11. Briede-Westermeyer J.C., Radici Fraga P.G., Schilling-Norman M.J., Pérez-Villalobos C. Identifying the Needs of Older Adults Associated with Daily Activities: A Qualitative Study. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. 2023, Feb 27. 20(5): 4257. <http://doi.org/10.3390/ijerph20054257>. PMID: 36901264; PMCID: PMC10001655.
12. Білоусова О. С. Переваги та недоліки індикаторів оцінки процесів активного старіння. *Статистика України*. 2018. № 3. С. 26—39.
13. Попович А. Потреби людей похилого віку та планування соціальних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2011. № 20. С. 110—113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2011_20_43 (дата звернення: 27.09.2022).
14. Джуган Р. І., Джуган В. В. Реалізація потреб людей похилого віку через формальні та неформальні мережі підтримки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2021. Вип. 1 (43). С. 122—127 (дата звернення: 06.10.2022).
15. Порсева Х. О. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій осіб похилого віку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Тернопіль, 2005. 240 с.
16. Що таке інтегровані соціальні послуги? Пояснюємо на прикладі. URL: <http://www.hopeandhomes.org.ua/blog/shcho-take-intehrovani-sotsialni-posluhy-poiasniuiemo-na-prykladi> (дата звернення: 04.10.2022).
17. Запровадження моделі інтегрованих соціальних послуг в об'єднаних територіальних громадах. URL: <http://myhromada.in.ua/konc.php> (дата звернення: 16.08.2022).
18. Савельчук І. Б. Інноваційні методи соціальної роботи з людьми похилого віку: специфіка та особливості впровадження. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 95—98.
19. Капська А. Й. Соціальна робота: технологічний аспект. Київ: Центр навч. літ., 2004. 352 с.

REFERENCES

1. Older Persons in Vulnerable Situations (2023). *UNICEF*. <https://unece.org/info/Population/pub/379861>
2. Pension Fund of Ukraine (2022). Granting of old age pensions in 2022. <https://www.kmu.gov.ua/news/rozyasnennya-pfu-pro-priznachennya-pensij-za-vikom-u-2022-roci> [in Ukrainian].
3. Social protection of the population of Ukraine: statistical digest (2021). https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_szn_zb.htm [in Ukrainian].
4. Website of the State Statistics Service of Ukraine (2023). <https://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
5. Myroshnychenko, B. (2022). The population of the Earth is rapidly aging, there is not enough workers. Is the world economy ready for this and what awaits Ukraine? <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/01/26/681778/> [in Ukrainian].
6. Demographic trends in Ukraine require a comprehensive approach at the state level (2018). <https://www.msp.gov.ua/news/14711.html> [in Ukrainian].
7. Hladun, O. (2020). Population of Ukraine. Demographic trends in Ukraine in 2002—2019. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].

8. Meschan, I. (2017). Emotional problems of the elderly as a subject of social work: regional aspect. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 73, 90—99. http://nbuv.gov.ua/UJRN/stapttp_2017_73_10 [in Ukrainian].
9. Mykhalska, S. (2014). Psychological features of the elderly. *Problems of modern psychology*, 23, 425—434. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_23_39 [in Ukrainian].
10. Sopko, R. (2017). The needs of the elderly (on the example of the «Home care» project of the Caritas charitable foundation). *Sociological studies*, 1(10), 51—57 [in Ukrainian].
11. Briede-Westermeyer, J. C., Radici Fraga, P. G., Schilling-Norman, M. J., & Pérez-Villalobos, C. (2023). Identifying the Needs of Older Adults Associated with Daily Activities: A Qualitative Study. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 20(5), 4257.
12. Bilousova, O. (2018). Advantages and disadvantages of indicators for evaluating active aging processes. *Statistics of Ukraine*, 3, 26—39 [in Ukrainian].
13. Popovych, A. (2011). The needs of the elderly and the planning of social services. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Pedagogy. Social work*, 20, 110—113. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2011_20_43 [in Ukrainian].
14. Dzhuhan, R. & Dzhuhan, V. (2021). Realizing the needs of older people through formal and informal support networks. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Pedagogy. Social work*, 1(43), 122—127 [in Ukrainian].
15. Porseva, Kh. (2005). Psychological features of value orientations of the elderly: PhD Diss. (psychology): 19.00.07. Ternopil.
16. What are integrated social services? Let's explain with an example (2016). <http://www.hopeandhomes.org.ua/blog/shcho-take-intehrovani-sotsialni-posluhy-poiasnuiemo-na-prykladi> [in Ukrainian].
17. Introduction of the model of integrated social services in united territorial communities (2018). <http://myhromada.in.ua/konc.php> [in Ukrainian].
18. Savelchuk, I. (2015). Innovative methods of social work with the elderly: specifics and peculiarities of implementation. *A young scientist*. 2 (17), 95—98 [in Ukrainian].
19. Kapska, A. (2004). Social work: technological aspect. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 25.06.2023

Yuliia Horemykina, PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: refer5718@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1580-7993

Olena Didkivska, PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: o_didkivska@ukr.net
ORCID 0000-0002-0969-4198

WAYS OF ADAPTION A SOCIAL SUPPORT SYSTEM TO PEOPLE'S OF THE RETIREMENT AGE NEEDS

Ukraine, as a socially oriented state, is building its own social support system, within which pensioners are a significant part of recipients of social benefits and consumers of social services. In this regard, a number of issues related to identifying retired people's needs, adapting the social support system to them, and its real capabilities to meet these needs are relevant. Therefore, this article is devoted to the problems of retired citizens' needs and the ability of Ukrainian social support system to meet these needs. The purpose of the article is to study

the specifics of the needs for providing effective social support and improving the quality of life of the elderly, especially in the conditions of increasing risks of social vulnerability and narrowing financial capacity of social protection. The authors have analyzed the specificity of emotional, physiological, physical, cultural, and intellectual needs caused by the retired people's age characteristics. It has been established that retired people's needs are generally characterized by subjectivity, which is formed by four main factors: 1) their age; 2) their state of health; 3) their financial well-being; 4) having the relatives who can provide assistance if it is needed.

The ways of adapting the social support system to the needs of the elderly, which are represented by both traditional and innovative social practices existing in the country, are outlined. Traditional practices include: 1) financial support, including pensions and financial assistance; 2) support in the form of food, fuel, medicines, hygiene products, providing hot meals, etc.; 3) social services at home and in residential institutions; 4) psychological and social support in the form of various consultations, organization of cultural leisure, etc. At the same time, it is concluded that in the future the role of innovative practices of social work with the elderly will increase, including socio-psychological counseling, the organization of new type of residential care facilities to eliminate social isolation and promote their active participation in social life, integrated social services, and the functioning of mutual aid groups. Thus, the scientific novelty of this article lies in the improvement of approaches to determining the retired people's subjective needs and the development of ways of adapting the social support system to the needs of these citizens by presenting a scheme of establishing connections between characteristics, needs, and policies. The authors used the following methods of scientific research: analysis and synthesis, logical generalization, graphic method.

Keywords: retired people, social services, elderly people's needs, social support system.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**. Стаття подається за адресою на сайті журналу.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID, Scopus ID, Researcher ID.

Стаття має складатись із таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References, анотацію англійською мовою.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони мають бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати актуальність дослідження, основну мету, новизну, методи дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абрєвіатури.

Список **літератури** має бути оформлено відповідно до чинного Національного стандарту України (ДСТУ 8302:2015).

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет-посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатись на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатись із позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у листопаді поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://ojs.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент має розглянути статтю упродовж 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною по-

штою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову упродовж трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, має бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is *free of charge* for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID, Scopus ID, Researcher ID. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — *in two languages*.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings: relevance of the study, the main purpose, novelty, research methods, should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of next year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in June of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September of this year);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in November of this year).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://ojs.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10-12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) — наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences** (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>.
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60
Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
<http://ojs.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*
Технічний секретар редакційної колегії *Л. О. Григор'єва*
Редактор-перекладач англ. тексту *А. О. Чепиленко*
Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 00.10.2023 р. Формат 70 × 100/16.
Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 10,08. Обл.-вид. арк. 10,37.
Тираж 000 пр. Зам. № 0000

Видавець і виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001